

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ВЕРЕСЕНЬ
ЖОВТЕНЬ

2017

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Селігей П. О. З історії пуризму в англійській літературній мові. I	3
	Деменчук О. В. Стратегії семантичного розвитку ірраціональної лексики	21
	Ніколасенко Л. І. Семантичні та валентнісні характеристики предикатів зі значенням «переживання заздрості» в польській, українській і російській мовах	32
	Куранова С. І. Перспективи дослідження публічної мовної особистості в аспекті жанрової та реєстрової теорії	42
	Сивокозова В. В. До питання про функціональні можливості дослідницького інструментарію віртуальної лексикографічної системи «СУМ-20»	55
	Юдко Л. В. Концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ: генетичний аспект дослідження	63
	Івасишина Т. А. Семантико-когнітивний потенціал біблійних афоризмів у контексті художнього дискурсу	73
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	81

CONTENTS	Selihey P. O. From the history of purism in the english standard language. I	3
	Demenchuk O. V. Strategies of semantic development of irrational words	21
	Nikolaïenko L. I. Semantic and valency characteristics of predicates with the meaning «experiencing envy» in Polish, Ukrainian and Russian	32
	Kuranova S. I. New vistas in the study of public language personality within the framework of genre and register theory	42
	Syvokozova V. V. On the functional potential of the exploratory tools of the Virtual Lexicographical Laboratory «SUM-20»	55
	Yudko L. V. The concept TOLERANCE: genetic approach	63
	Ivasyshyna T. A. Semantic and cognitive potential of biblical aphorisms in the context of fictional discourse	73
	SCIENTIFIC LIFE	
	News items	81

З ІСТОРІЇ ПУРИЗМУ В АНГЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ. І

Стаття систематизує відомості про пуристичні тенденції в історії англійської літературної мови. У першій частині статті описано три великі хвилі запозичувань як передумову появи лексичного пуризму. Простежено зародження пуризму в давньоанглійський період, його глибокий занепад після нормандського завоювання та спроби відродження в XVI — першій половині XVII ст. Проаналізовано діяльність і новотвори тогочасних пуристів.

Ключові слова: історія англійської мови, мовні контакти, запозичення, пуризм, пуристичні новотвори.

З усіх германських мов англійську слушно вирізняють як найбільш насичену запозиченнями. Із 10 тис. найчастотніших у мовленні слів лише 32,6 % припадає на питому лексику, тоді як 55 % — це слова з латинськими та французькими коренями, 12,4 % — інші запозичення (кельтські, скандинавські, давньогрецькі, італійські, іспанські, голландські, німецькі)¹. Приблизно таке ж співвідношення питомого та запозиченого властиве й словнику всієї літературної мови. Разюча генетична неоднорідність англійського словництва, зокрема його висока «романізованість», — наслідок тривалих історичних контактів носіїв мови з іншими народами.

Зазвичай процес запозичування охоплює периферійну частину словника (книжна лексика, галузева термінологія). Проте якщо вплив чужої мови досить інтенсивний і глибокий, він зачіпає також основний лексичний фонд. Саме з цим стикнулася англійська мова: численні запозичення знаходимо серед загальноновживаних її слів на позначення елементарних, життєво важливих понять, які в інших мовах передаються здебільш питомими коренями.

Прикметно, що в давньоанглійський період (VII–XI ст.) лексика, навпаки, була етимологічно однорідною. Тогочасні запозичування (латинські, кельтські) були мізерними й не визначали лексичного обличчя мови: на 30 тис. зареєстрованих давньоанглійських слів припадає близько 1 тис. запозичень (тобто тільки 3 %) ². Переважали слова суто германського походження, що відбивали широке коло найважливіших предметів і явищ — це частини тіла, спорідненість і свояцтво, жива й нежива природа, первісне господарство та побут, якості предметів, елементарні дії тощо. Давньоанглійський корінь легко, майже безперешкодно сполучався з різними морфемами (афіксальними та кореневими). Словник зба-

¹ Minkova D., Stockwell R. *English Words: History and Structure*.— 2nd ed.— Cambridge, 2009.— P. 60.

² Ершова И. А. *Введение в германскую филологию*.— М., 2002.— Вып. 3.— С. 18.

гачувався засобами суфіксації (*bysznis* «діло»³, *cildhād* «дитинство», *frēdōm* «свобода», *zylde* «золотий», *slāeplēas* «безсонний»), префіксації (*forbēodan* «забороняти», *misdēd* «помилка», *tōdæz* «сьогодні») й особливо словоскладання (*hālizdæz* «святий», *reznboza* «веселка», *wīfman* «жінка»). Численні приклади засвідчують неабияку гнучкість тогочасної словотвірної системи, її невичерпні можливості щодо збагачування лексикону за рахунок творчого використання власних засобів.

Наші уявлення про давньоанглійський лексикон аж ніяк не повні. Одні слова загинули разом з пам'ятками, в яких були зафіксовані. Інші, уснорозмовні, взагалі не потрапили до пам'яток. Дослідники припускають існування розгалужених професійних терміносистем, зокрема військової справи, кораблебудування, виробництва обладунків тощо⁴. Та навіть збережена лексика вражає своїм обсягом і розмаїттям. Найбільший на сьогодні англосаксонський словник і додаток до нього містять близько 60 тис. реєстрових одиниць⁵. Ще більший реєстр матиме багатотомний «Словник давньоанглійської мови», що з 1986 р. видається в Канаді⁶.

У наступні періоди шляхи лексичного розвитку радикально змінилися. Далися взнаки три великі хвилі запозичувань. Першу, яка почалася ще за давньоанглійських часів, становили скандинавізми — наслідок тривалого співжиття англосаксів з представниками норманських племен, що з кінця VIII ст. скоювали регулярні набіги на Англію. Скандинавські мови безперешкодно впливали на близькоспоріднену англійську; є всі підстави вважати, що в ті часи сформувався англо-скандинавський суржик. Не випадково в англійській мові відтоді закріпилося кількасот⁷ широковживаних нині скандинавізмів: *birth* «народження», *get* «одержувати», *husband* «чоловік», *ill* «хворий», *leg* «нога», *low* «низький», *skin* «шкіра», *they* «вони», *though* «хоч», *want* «хотіти», *window* «вікно», *wrong* «неправильний» тощо. Як бачимо, скандинавські запозичення не позначали якихось доти незнайомих англосаксам явищ і понять — навпаки, називали повсякденні речі, які не могли не бути відомими місцевому населенню.

Скандинавізми витісняли навіть ті дієслова, що передавали основні дії людини. Так, замість дангл. *niman* «брати» в сучасній мові вживається *take* (< дсканд. *taka* «хапати»), замість дангл. *snīðan* «різати» — *cut* (пор. швед. *kuta* «різати ножом», ісл. *kuti* «ніж»), замість дангл. *hēan* «підіймати» — *lift* (< дсканд. *lypta* «підіймати»). Зі значенням «помирати» в давньоанглійський період побутовали питомі дієслова *cwelan*, *steorfan*, *sweltan*. З плином часу всі вони змінили свою семантику (пор. англ. *queal* «непритомніти», *starve* «голодувати», *swelter* «знемагати від спеки»), а значення «помирати» закріпилося за скандинавізмом *die* (< дсканд. *deyja* «помирати»). Під тиском скандинавських *sky* «небо» і *anger* «гнів» змінили своє стиліське забарвлення питомі *heaven* «небеса, царство небесне» і *wrath* «шал, лютощі».

³ Тут і далі давньоанглійську лексику подаємо переважно за кн.: Hall J. R. C. A Concise Anglo-Saxon Dictionary. — 4th ed. — Toronto, 2000. — 457 p.

⁴ Смирницкий А. И. Древнеанглийский язык. — М., 1998. — С. 156.

⁵ An Anglo-Saxon Dictionary, Based on the Manuscript Collections of the Late Joseph Bosworth / J. Bosworth, Th. Northcote Toller (eds.). — Oxford, 1898. — 1302 p.; An Anglo-Saxon Dictionary, Based on the Manuscript Collections of the Late Joseph Bosworth : Supplement / Ed. Th. Northcote Toller. — Oxford, 1921. — 768 p.

⁶ The Dictionary of Old English. — doe.utoronto.ca/pages/index.html.

⁷ Загальну кількість абсолютно точно встановлених скандинавізмів, що закріпилися в літературній мові, оцінюють у 900–1000 слів (Baugh A. C., Cable Th. A History of the English Language. — 5th ed. — London, 2002. — P. 95; Minkova D., Stockwell R. Op. cit. — P. 36).

Другу потужну хвилю запозичень зафіксовано впродовж середньоанглійського періоду (XII–XIV ст.) як результат нормандського ⁸ завоювання Англії (1066 р.). Завойовники — носії північного (нормандського) діалекту давньофранцузької мови. Оскільки вони здобули всю повноту влади, в країні на два наступні століття запанувала диглосія: англо-нормандська виконувала функції державної мови, нею спілкувалася феодальна верхівка, англійська ж лишалася мовою простоліду — корінного народу ⁹. Без знання першої з них годі було зробити кар'єру, здобути належний статус у суспільстві. Другу ж таврували як «грубу», «неотесану», «селоцьку», непридатну ні для науки, ні для освіти, ні навіть для перекладу Біблії.

Довготривале нормандське панування, вертикальний тип двомовності полегшували і пришвидшували проникнення галліцизмів. Ще одним побудинком цього процесу стали зміни в граматичному ладі середньоанглійської мови (втрата категорії роду, занепад парадигм відмінювання, редукція закінчень). У результаті граматики набула аналітичних рис, і мовцям уже не треба було мудрувати, за яким зразком відмінювати новозапозичені слова, до якого роду їх слід віднести.

Галліцизми раз у раз трапляються на сторінках тогочасних англомовних пам'яток (особливо другої пол. XIII–XIV ст.). І чим освіченішим був автор, чим краще знався на французькій мові, чим вище суспільне становище займав, тим більшою була в нього спокуса запозичати. Батько англійської літератури Дж. Чосер свідомо писав лише англійською мовою (власне, її лондонським діалектом), проте 51% уживаних ним слів — романського походження ¹⁰. Мовні наслідки нормандського завоювання сьогодні вважають класичним прикладом суперстратного впливу.

Французька лексика проникала насамперед у сфери, пов'язані з діяльністю завойовників: держуправління, військо, судочинство, господарство, церква, література, мистецтво, дозвілля, міський і дворянський побут. Іноді вона заповнювала прогалини, позначала невідомі раніше явища (*baron* «барон», *count* «граф», *policy* «політика», *regiment* «форма правління; полк»). Проте значно частіше запозичені галліцизми передавали ті звичні речі й поняття, для яких англомовці здавна мали свої назви. У результаті виникали численні пари синонімів, між якими розгорталася «боротьба за комунікативний простір». Її наслідки були різними.

Якщо в мові зберігалися обидва слова, вони, як правило, розмежовувалися семантичними відтінками або сферами вжитку. Питомі відповідники набували конкретного, речовинного, «приземленого» значення й уживалися здебільшого в нейтральному та розмовному стилях. Натомість галліцизми, маючи більш абстрактний, інтелектуально витончений характер, траплялися переважно в офіційно-книжному мовленні: *begin* — *commence* «починати», *deep* — *profound*

⁸ Варто розрізняти паронімічні означення *норманський* і *нормандський*, які в літературі, навіть науковій, нерідко плутають. Перше стосується *норманів* (вікінгів, варягів) — північногерманських племен, які жили в Скандинавії та на Ютландському півострові й у VIII–IX ст. скоювали грабіжницькі напади на країни Європи. Друге стосується *нормандців* — мешканців північнофранцузької провінції Нормандії, які були романізованими нащадками норманів.

⁹ Якщо врахувати, що мовою церкви й науки слугувала латина, є підстави говорити про триглосію.

¹⁰ *Cannon Ch. The Making of Chaucer's English: A Study of Words.*— Cambridge, 2003.— P. 58.

«глибокий», *feed* — *nourish* «годувати», *hide* — *conceal* «приховувати», *meet* — *encounter* «зустрітися», *wedding* — *marriage* «одруження», *wish* — *desire* «бажати».

Про такого роду дублети багато сказано в літературі з англійської лексикології та історії мови. Значно рідше згадують про те, що галліцизми не лише доповнювали, а й витісняли з ужитку питомі слова. Пор. пари давньо- та новоанглійських відповідників: *ǣfæstnes* — *religion* «релігія», *ambiht* — *officer* «чиновник», *bēod* — *table* «стіл», *beorz* — *mountain* «гора», *burz* — *city* «місто», *frīcian* — *dance* «танцювати», *midspreca* — *advocate* «адвокат», *tīd* — *hour* «година», *wealdan* — *govern* «керувати».

Нерідко за частотою вживання чи комунікативною потужністю галліцизм «переважував» не одне слово, а кілька синонімів германського походження, які рано чи пізно зовсім зникали з мови. Так, галліцизм *beauty* «краса» витіснив питомі *fægernes* і *wlite*, галліцизм *face* «обличчя» витіснив *andwlita* й *ansien*, галліцизм *victory* «перемога» витіснив *hrēp* і *size*. А деякі французькі запозичення витіснили з ужитку цілі синонімічні ряди. Скажімо, іменник *army* «військо» замінив такі іменники, як *here*, *dryht*, *fyrđ*, *landfyrđ*, *herefolc*, *swēot*. Прикметник *poor* «бідний» витіснив *earm*, *hēan*, *medspēdiȝ*, *pearfendlic*, *unlæd*, *unspēdiȝ*, *wanspēdiȝ*, *wædliȝ*. Дієслово *defend* «захищати» замінило дієслова *bewerian*, *beorzan*, *ealȝian*, *forstandan*, *werian*.

Так само змінилося співвідношення питомого й запозиченого в афіксальному фонді. Низка афіксів германського походження в XV–XVI ст. утратила продуктивність і в респіті-респіт занепала. Ідеться про дієслівні префікси *ed-*, *for-*, *ymb-*, *wiþ-*, іменникові суфікси *-lās*, *-red*, *-dom*, *-hād*, прикметникові суфікс(оїд)и *-cund*, *-fæst*, *-wende*. Натомість запозичені романські афікси швидко ставали продуктивними. Це насамперед префікси *counter-*, *dis-*, *en-*, *inter-*, *mal-*, *mis-*, *re-*, *sub-*, суфікси *-able*, *-age*, *-al*, *-ance/-ence*, *-ard*, *-ery*, *-et*, *-ify*, *-ish*, *-ment*, *-our*, *-ity*. Про глибину їх засвоєння свідчить той факт, що всі вони з плином часу почали утворювати похідники від англійських коренів.

Наприклад, суфікс *-estre* в давньоанглійські часи утворював назви жінок за професією (*ðēnestre* «служниця», *webbestre* «ткаля»), заняттям (*glīwbydenestre* «музикантка», *hlēapestre* «танцівниця») чи якоюсь іншою ознакою (*cepestre* «войовниця», *fylgestre* «послідовниця», *lufestre* «коханка»). У середньо- та новоанглійський період цей суфікс утратив продуктивність, а назви жінок почали утворюватися за допомогою запозиченого з французької суфікса *-ess*. У результаті виникли словотвірні гібриди (*goddess* «богиня», *shepherdess* «пастушка») та синонімічні пари давньо- й новоанглійських іменників із цими суфіксами (*forspennestre* — *procuress* «звідниця», *lærestre* — *instructress* «викладачка», *lybbestre* — *sorceress* «чаклунка», *wītegestre* — *prophetess* «провидиця»).

Нарешті, третя велика хвиля запозичень прийшла з латини — мови науки, освіти, церкви. Частка латинських запозичень почала зростати в XIV ст., піку цей процес сягнув у XV–XVI ст., а в XVII ст. в англійській мові остаточно закріпився чималий шар латинізмів, кількість яких переважила навіть запозичені давніше галліцизми.

Потік латинської лексики наводнював мову передусім через переклади наукових та богословських праць. Учені й священники виправдовували цю практику або браком точних відповідників, або однозначністю запозичених латинізмів, або ж тим, що англійські слова, на їхню думку, були нездатні передати потрібні поняття «ощадливо й елегантно»¹¹. У результаті те, що мало би бути перекладом, часто-густо виявлялося недоперекладом. Щоб передати нове поняття, пе-

¹¹ Millward C. M., Hayes M. A Biography of the English Language.— 3rd ed.— Wadsworth, 2012.— P. 225.

рекладачам легше було запозичити чуже слово, ніж вимудровувати англійський відповідник, який до того ж міг сприйматися як незграбний або незрозумілий.

Латинізмами рясніють твори багатьох провідних авторів XVI–XVII ст. В англомовних працях Т. Мора вперше вжито такі слова, як *absurdity, anticipate, comprehensible, denunciation, detector, exact, exaggerate, explain, fact, indifference, monopoly, monosyllable, paradox, pretext*. У творах Т. Еліота¹² — *accommodate, analogy, animate, encyclopedia, exhaust, implacability, infrequent, irritate, modesty, placability*. У п'єсах В. Шекспіра — *antipathy, catastrophe, critical, demonstrate, emphasis, extract, hereditary, horrid, meditate, modest, pathetic, vast*¹³. Як правило, латинізми закріплювалися в первозданному вигляді, без найменшого правописного освоєння. Чимало їх з книжних текстів згодом потрапляло в усне мовлення.

Історія різних мов засвідчує, що іменники назагал запозичаються активніше, ніж прикметники чи дієслова. Не випадково реєстри словників іншомовних слів складаються головно з іменників. Натомість серед латинізмів, що потрапляли тоді в англійську, картина була достоту протилежною: переважали прикметники (*annual, correct, deficient, indignant, jovial, legal, lunar, major, morbid, private, tremendous*) та дієслова (*commit, connect, divide, elect, induce, neglect, permit, repel, select*), тоді як іменників було порівняно менше (*genius, index, intellect, picture, project, script*).

Латинського лексичного впливу зазнали всі європейські мови, проте в англійській він виявився особливо потужним. Сталося це не через якусь надзвичайну прихильність англійців до давньоримської культурної спадщини, а через те, що «властивий германській мові природний опір непроханим гостям раніше вже зламано масовим імпортом французьких слів»¹⁴.

Такими, у загальних рисах, були три великі хвилі запозичувань в історії англійської мови. Які наслідки вони спричинили?

Якщо давньоанглійський словник генетично був майже повністю германським, то впродовж середньоанглійського та раннього новоанглійського (до середини XVII ст.) періодів єдиним головним засобом його збільшення стали чужі слова. У багатьох випадках ці останні, як ми вже бачили, не так поповнювали лексичний запас, як витісняли з нього питомі слова¹⁵. «Важко повірити, — писав Дж. Г'юз, — що, скажімо, давньоанглійські відповідники до слів *дядько, племінник, тіло, шкіра, обличчя, брати, сніданок, овочі, фрукти, гроші, війна, торкатися, вікно та меблі* були цілком усунені зі словника, а якщо й вижили, то хіба у віддалених, забутих закутках»¹⁶.

Змінилося співвідношення питомих і чужих слів на користь останніх. Слова романського походження давали в англійській мові більше похідних, ніж слова з германськими коренями. Зрештою частка питомої германської лексики істотно скоротилася. За різними оцінками, було втрачено від 65 до 85 % (!) давньоанглійського словника¹⁷.

¹² Sir Thomas Elyot (бл. 1490–1546) — англійський учений і дипломат; не плутати з поетом Т. С. Еліотом (Thomas Stearns Eliot; 1888–1965).

¹³ Baugh A. C., Cable Th. Op. cit.— P. 213, 217.

¹⁴ Jespersen O. Growth and Structure of the English language.— 2-nd ed.— Leipzig, 1912.— P. 115.

¹⁵ «Loans often supplanted rather than supplemented native vocabulary» — «Запозичення частіше витісняли, ніж доповнювали питомі слова» (Millward C. M., Hayes M. Op. cit.— P. 193).

¹⁶ Hughes G. Words in time.— Oxford, 1988.— P. 4–5.

¹⁷ Baugh A. C., Cable Th. Op. cit.— P. 49; Millward C. M., Hayes M. Op. cit.— P. 126.

Лексика набувала мішаного, гібридного характеру. Крім уже згадуваних численних пар синонімів германського та романського походження, з'являються співвідносні пари типу «германський іменник — романський прикметник»: *book — literary, eye — ocular, man — virile, mind — mental, mouth — oral, nose — nasal, son — filial, star — stellar*. Причому в деяких парах романські прикметники посіли місце давньоанглійських відповідників, що побутували раніше: *father — paternal* (пор. дангл. *fæderen, fæderlic*), *house — domestic* (дангл. *hīredcūð, hīwcund, hīwcūðlic*), *man — human* (дангл. *mennisc, mennisclic*), *sun — solar* (дангл. *sunlic*).

Гібридність проникла й у морфемну будову слова. З'явилися численні утворення з питомими та запозиченими морфемами: 1) слова з германським коренем і романським афіксом (*counterblow, endear, starvation, talkative, wizard*), 2) слова з романським коренем і германським афіксом (*because, joyful, useless*), 3) композити з англійською та французькою основами (*breastplate, freemason*), 4) композити з французькою та англійською основами (*gentleman, riverside*). Під час аналізу активності французьких словотвірних елементів іноді здається, що англійська мова використовувала їх активніше, ніж сама французька.

Нарешті, саме англійське мовлення, особливо книжне, виявлялося глибоко гібридним, точніше макаронічним. Згадаймо, наприклад, початок відомого монологу Гамлета з трагедії В. Шекспіра (бл. 1600 р.):

«To be, or not to be: that is the question:
Whether 'tis nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune,
Or to take arms against a sea of troubles,
And by opposing end them?...»

Тут на 39 слововживань припадає 2 скандинавізми (*arrow, take*) і 8 романізмів (*question, nobler, suffer, outrageous, fortune, arms, trouble, opposing*). Тобто 26 % шекспірівського тексту — запозичення. А якщо не рахувати займенники та службові частини мови, які рідко коли бувають запозиченими, то виявиться, що на 19 слововживань припадає 11 запозичень (58 %) ¹⁸.

Іншомовний вплив на лексику й афіксальний склад виявився настільки відчутним, глибоким і масованим, що дехто вважав його чи не найголовнішою подією в історії англійської мови. Виникли сумніви, чи залишилася вона після цього германською мовою. Л. Сміт, наприклад, називав її єдинокровною сестрою (*half-sister*) романських мов ¹⁹, а Б. Грум обстоював тезу, що від XIV ст. вона була вже, по суті, іншою мовою ²⁰. На користь цієї думки — факт появи в XIX–XX ст. перекладних англосаксонських словників, у яких давньоанглійська лексика тлумачиться новоанглійською. Якщо в лексикографічних традиціях інших мов маємо історичні словники чи словники застарілих слів, то тут справу подано так, наче йдеться не про два етапи в історії однієї мови, а фактично про дві різні мови.

¹⁸ Прикметно, що в українських перекладах цих рядків співвідношення «своє — чуже» зовсім інакше. Так, у перекладі Л. Є. Гребінки вжито лише два запозичення: старослов'янizm *благородніше* і полонізм *герць* (див.: Шекспір В. Твори : В 6 т. — К., 1986. — Т. 5. — С. 54). А переклад Г. П. Кочура не тільки складається лише з питомої лексики, а й містить два власне українських утвори — *навісний, борня* (див.: Кочур Г. П. Друге відлуння : Переклади. — К., 1991. — С. 465).

¹⁹ Smith L. P. The English Language. — Oxford, 1966. — P. 8.

²⁰ Groom B. A Short History of English Words. — London, 1934. — P. 31.

Щоправда, не всі поділяли такі категоричні оцінки. Контраргументи зводилися до того, що, хоч в англійському лексиконі питомий компонент справді становить лише третину, в реальному мовленні його частка значно вища — до 80 %. Адже більшість найчастотніших слів — артиклі (*a, an, the*), модальні дієслова (*shall, will, must, can, may*), займенники (*I, you, he, she, my, his, who*), числівники (*one, two, three, four*), прийменники (*in, out, on, under*), сполучники (*and, but, till, as*) та інша основна лексика (*child, grass, house, water, come, eat, go, good, bad*) — належать до германського етимологічного фонду.

Мають рацію ті дослідники, котрі твердять, що генетичну належність англійської мови не варто визначати лише за лексикою. Важать також звуковий лад і граматична будова. А вони виявилися досить стійкими, романські впливи торкнулися їх значно меншою мірою. Через це немає підстав говорити про мішаний характер усієї мови. Теза про гібридність слушна тільки щодо лексики, тоді як звуковій і граматичній системам властива пряма, безперервна, нічим не порушувана спадковість із давньоанглійських часів.

Мабуть, точніше говорити про зміну не так генетичної належності мови, як магістрального напрямку її лексико-словотвірного розвитку. «Від часів нормандського завоювання, — писав Т. Лунсбері, — англійська мова вже не розвивалася за тим природним законом, якого вона дотримувалася б, якби лишалася тевтонською мовою в чистому вигляді»²¹. Ще різкіше висловився Л. Сміт: «По суті, розвій англійської мови завдячує не поширенню освіти, а, навпаки, тому, що англомовці були практично цілком позбавлені освіти. У результаті прогрес мови став наслідком не національного розквіту, а двох національних катастроф — данського вторгнення та нормандського завоювання»²².

У літературі, особливо навчальній, часто йдеться про нечуване збагачування англійської мови за рахунок романізмів. Без цього, мовляв, не було б ні Дж. Чосера, ні В. Шекспіра, ні Дж. Мільтона, ні пізніших класиків. Самих лише галліцизмів запозичено близько 10 тис., з яких 75 % — дотепер у вжитку²³. І якщо лексика сучасної англійської мови кількісно перевершує лексику інших германських (та й не тільки германських) мов, то одна з вагомих причин цього — її відкритість до запозичень.

Варто, однак, пам'ятати, що поява у мові чужих слів — не завжди її збагачування. Чимало романізмів, як ми вже бачили, виявлялися надлишковими дублетами питомих назв. Характерні приклади наводив О. Єсперсен. Маючи власний іменник *blackness* «темрява», ніхто з англомовців не потребував латинізму *nigritude*. Прикметниками *cold* «холодний», *cool* «свіжий», *chill* «студений», *chilly* «прохолодний», *icy* «крижаний», *frosty* «морозний» можна передати всі відтінки холодного. То чи треба було переймати з латини ще й *frigid* «холодний», *gelid* «крижаний», *algid* «студений»?²⁴

Хоч яка важлива річ — багатство синонімів, значно важливішим є багатство понять, що їх можна лаконічно виразити цією мовою. Слово стає реальним фактом мови не тоді, коли просто зафіксоване в словнику, а коли регулярно відтворюється в мовленні, бо з ним пов'язують якесь важливе поняття²⁵. А більшість

²¹ Lounsbury Th. R. History of the English Language. — New York, 1907. — P. 49.

²² Smith L. P. The English Language. — New York, 1912. — P. 275.

²³ Baugh A. C., Cable Th. Op. cit. — P. 110; Katamba Fr. English Words: Structure, History, Usage. — 2nd ed. — London ; New York, 2005. — P. 145.

²⁴ Jespersen O. Op. cit. — P. 138.

²⁵ Слова, які наявні в словнику, а в живому мовленні майже не трапляються, англійці називають *ghost words* («слова-привиди»).

латинських (як і давньогрецьких) запозичень цю вимогу якраз і не задовольняла. Для пересічного мовця без класичної освіти вони лишалися малозрозумілими, тобто не викликали в уяві відповідних понять. У морфемному складі цих слів не було нічого такого, що могло б підказати мовцеві їхні лексичні значення (наприклад, шляхом асоціацій з іншими англійськими словами). Це дає підстави для висновку про недемократичність появи чужих слів ²⁶.

Однак надлишковість, незрозумілість, недемократичність — не найгірший наслідок «збагачування». Гіршим було те, що численні запозичення, витісняючи питомі відповідники, призводили до занепаду власне англійських словотвірних типів. На противагу проблемі входження в мову чужих слів, проблема витіснення питомих відповідників досліджена значно гірше. Цікаво, що пролити на неї світло намагалися не так англійські, як німецькі історики англійської мови ²⁷. Напевно, якби тема була добре висвітлена, відповідь на запитання «Чи справді запозичення збагачують?» не здавалася б такою однозначною.

Щоправда, деякі автори все ж визнають, що нормандське завоювання й наступна двохсотлітня диглосія породили засадничу відмінність між різними етапами в історії мови ²⁸. Якщо за давньоанглійських часів вона задовольняла свої назвотворчі потреби шляхом сполучання власних морфем, то впродовж середньо- та новоанглійського періодів робила це головню за рахунок романських коренів та афіксів. Мова стала «гостинною до запозичень» (*hospitable to loan-words*). Ні на сторінках рукописів, ні в розмовах вони вже не здавалися чужорідними чи екзотичними.

Про те, як закріпилася непозбутня, майже автоматична звичка позичати, добре написав О. Єсперсен: «Ті, хто здобували освіту латиною й обмірковували нею найкращі свої ідеї, звикли до цієї мови як до рідної. Нею легше було писати на абстрактно-наукові теми. Коли ж вони пробували робити це англійською, їм на думку раз у раз спадали латинські слова. Через розумові лінощі, схильність уникати труднощів вони вживали латинізм, додаючи до нього хіба що англійську кінцівку. При цьому не думали про читачів, про майбутні покоління. Своїм мовним нехлюйством і зневагою до традиції змушували їх перевантажувати пам'ять чужими словами й висловами» ²⁹. Антична спадщина настільки полонила освічених англомовців, що пізніше, коли їм треба було позначити нові, вже не пов'язані з античністю поняття, вони за звичкою зверталися не до питомого, а до греко-латинського кореневого фонду. Це й відвернуло їх від свідомого карбування власне англійських назв ³⁰.

У результаті продуктивність питомих словотвірних засобів різко впала. У цьому розумінні англійську можна вважати мовою втрачених словотвірних можливостей. У тому, що це не перебільшення, переконує доля інших герман-

²⁶ *Jespersen O.* Op. cit.— P. 144.

²⁷ Див.: *Hemken E.* Das Aussterben alter Substantiva im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte.— Kiel, 1906.— 63 S.; *Oberdörffer W.* Das Aussterben altenglischer Adjektive und ihr Ersatz im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte.— Kiel, 1908.— 55 S.; *Offe J. R. W.* Das Aussterben alter Verba und ihr Ersatz im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte.— Kiel, 1908.— 82 S.; *Teichert Fr.* Über das Aussterben alter Wörter im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte.— Kiel, 1912.— 77 S.; *Jaeschke K.* Beiträge zur Frage des Wortschwundes im Englischen.— Breslau, 1931.— 103 S.; з новіших публікацій див.: *Dekeyser X., Pauwels L.* The Demise of the Old English Heritage and Lexical Innovation in Middle English : Two Intertwined Developments // *Leuvense Bijdragen*.— Leuven.— 1990.— N 79.— P. 1–23.

²⁸ *Weekley E.* The English Language.— London, 1952.— P. 15–16; *Baugh A. C., Cable Th.* Op. cit.— P. 59; *Katamba Fr.* Op. cit.— P. 154; *Minkova D., Stockwell R.* Op. cit.— P. 61.

²⁹ *Jespersen O.* Op. cit.— P. 131–132.

³⁰ *Ibid.*— P. 115, 121.

ських мов — ісландської, фарерської, німецької, данської, які при розбудові лексики більше спиралися на питомі засоби, сповна реалізуючи їхній словотвірний потенціал.

Досвід цих та інших європейських мов засвідчує, що з активізацією чужомовних впливів закономірно активізується й пуризм — прагнення мовної спільноти утворювати й закріплювати в ужитку власні відповідники на протигагу запозиченням. Чи були пуристичні тенденції властиві англійській мові? І якщо були, наскільки виявились успішними?

Хоч англійська — одна з найдослідженіших мов світу, історія пуризму в ній вивчена явно недостатньо. Про англійський пуризм згадують побіжно, принагідно, як про випадкове, неістотне, нехарактерне, а отже, й не варте великої уваги явище. Спеціальних розвідок на цю тему — обмаль³¹. Їхню пізнавальну цінність знижує той факт, що автори розуміють пуризм дещо інакше — чи то як прагнення жорстко дотримуватися норм, не допускаючи в літературне мовлення позанормативних (діалектних, розмовних, просторічних) елементів, чи то як мовний консерватизм, тобто неприйняття нового в мові, очищення її від будь-яких новотворів (хоч насправді пуризм не заперечує, а, навпаки, породжує новотвори). Через це маємо неточне, неповне, а подекуди й викривлене уявлення про пуризм в англійській мові. Складається враження, що він їй узагалі не властивий. Тим часом англійський пуризм має досить-таки давню й насичену подіями історію. Безперервний потік запозичувань, особливо з латини, спричиняв запеклі дискусії, від яких не лишались осторонь письменники, філологи й інші культурні діячі різних часів.

Побутує думка, що перший етап англійського пуризму припадає на середину XVI ст. — час, коли зародилася нова літературна мова й розпочалося становлення її лексичних норм³². Це було б дійсно так, якби історія мови обмежувалася лише новоанглійським періодом. Насправді ж перші паростки пуризму знаходимо ще за давньоанглійських часів. Тож маємо всі підстави значно поглибити хронологію.

Після впровадження християнства (VI–VII ст.) і знайомства англосаксів з античною культурою в їхньому обігу з'явилися сотні нових понять — релігійних, філософських, наукових. Охоче переймаючи ці поняття, вони, однак, не поспішали запозичувати відповідні назви. Натомість утворювали кальки з питомого морфемного матеріалу за латинськими та (рідше) давньогрецькими зразками³³. Саме цю практику й варто вважати найпершим виявом англійського пуризму.

Чимало кальок виникало передусім у релігійній і церковно-обрядовій лексиці, яка відбивала важливі аспекти духовного життя англосаксів: *Drines* «Трійця» (лат. *Trīnitās*), *zōdspel* «Євангеліє», від *zōd* «хороший» і *spell* «оповідь» (лат. *euangelium* < дгр. εὐαγγέλιον), *mildheortnes* «милосердя» (лат. *miseriordia*), *āwfeāstnes* «релігія», від *fæstnian* «зв'язувати, закріплювати» (лат. *religio*, від *religo* «зв'язую, прив'язую»), *zesamnunz* «громада», від *samnian* «збирати» (лат. *congregatio*), *hælend* «Христос» від *hælan* «лікувати, рятувати» (лат. *salvator* «рятувальник»),

³¹ Fill A. Purism and Wordformation : Word Substitution in 16th and 19th Century English // Historical English: On the Occasion of Karl Brunner's 100th Birthday / Ed. by M. Markus.— Innsbruck, 1988.— P. 231–243; Геєрс М. Е. Языковой пуризм в истории Англии и Германии : Дис. ... канд. филол. наук.— Тверь, 2002.— 299 с.; Жукова Л. С. Языковой пуризм в современной Англии : Дис. ... канд. филол. наук.— Новосибирск, 2010.— 235 с.; Roper J. English Purisms // Victoriorographies.— 2012.— Vol. 5. N 2.— P. 44–59.

³² Див., наприклад: Геєрс М. Е. Знач. праця.— С. 87.

³³ Докладніше див.: Gneuss H. Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altenglischen.— Berlin, 1955.— 184 S.

feorhbold «тіло», букв. «осідок душі» (пор. лат. *anime domus*), *ðrōwungræding* «читання про мучеників; мартиролог» (дгр. *μάρτυρολόγιος*).

Іноді відбувалася творча заміна одного зі значеннєвих компонентів: *hēāhsæder* «родоначальник, патріарх», букв. «високий батько» (лат. *patriarcha* < дгр. *πατριάρχης*, букв. «батько-очільник»), *byrdwitega* «птаховіщун» (лат. *auspex* «т. с.», букв. «птахогляд») або ж додавався компонент: *sundorhālga* «фарисей», букв. «відокремлений від святих» (дгр. *Φαρισαῖος* «фарисей», букв. «той, що відокремився; відступник»), *handbōc* «підручник», букв. «ручна книжка» (лат. *manuāle* «підручник» < *manuālis* «ручний»).

Непоодинокими були й кальки книжних термінів з інших сфер культури: *bōcere* «писар», букв. «книгар» (лат. *librārius*), *eallwriten* «власноруч написаний документ» (дгр. *ὀλογράφος*), *efnriht* «рівнодення», букв. «рівноніччя» (лат. *aequinoctium*), *sunstede* «сонцестояння» (лат. *solstitium*), *inlīhtnes* «освітлення» (лат. *illuminatio*), *hundredmann* «сотник» (лат. *centurion*), *læcecraft* «медицина; ліки», букв. «лікарська справа» (лат. *medicine*), *tunzolcraft* і *tunzolwise* «астрономія, астрологія», букв. «зорезнавство» (дгр. *ἀστρονομία, ἀστρολογία*), *eorðtilð* «землеробство» (лат. *agricultura*), *folclagu* «публічне право» (лат. *ius publicum*), *eorðwerod* «земляни» (лат. *terricolae*), *zoldsmið* «золотар, ювелір» (лат. *aurifex*), *ymbnsiðan* «оточувати» (лат. *circumsido*), *wipstandan* «протистояти» (лат. *resisto*). У гібридному композиті *tīdscriptor* «літописець» перший компонент питомий (*tīd* «час, період»), другий — запозичений з латини (*scriptor* «писар»), тоді як прообразом цього слова в самій латині був грецизм *chronographus* (< дгр. *χρονογράφος*).

Заслуга створення давньоанглійської мовознавчої термінології належить монахові й перекладачеві Ельфрику — авторові першої латинської граматики англійською мовою («*Ælfric's Grammar*», поч. XI ст.). Він дбав про відтворення (там, де це можливо) внутрішньої форми термінів, щоб вони були зрозумілими для простих читачів, які не знали латинської, а також про те, щоб насадити рядки перекладу духом англійської мови: *werlic* «чоловічий рід», від *wer* «чоловік» (лат. *masculinum*), *wīflīc* «жіночий рід», від *wīf* «жінка» (лат. *femininum*), *nemniendlic* «називний відмінок», від *nemnian* «називати» (лат. *nōminātīvus*), *dǣlnimend* «дієприкметник», букв. «той, хто бере частину» (лат. *participium*), *foresetnes* «приймєник», букв. «попередньо записане» (лат. *praepositio*), *betwuxālegednes* «вигук», букв. «покладеність усередину» (лат. *interfectio*), *bīcnendlic* «дійсний спосіб», від *bīcnend* «показчик» (лат. *indicātīvus*). Інколи Ельфрик переосмислював уже наявні в мові слова, надаючи їм нового значення за латинським зразком: *word* «слово» → «дієслово» (як у лат. *verbum*), *tīd* «час» → «граматичний час» (лат. *tempus*), *synn* «рід» → «граматичний рід» (лат. *gender*).

Звісно, переосмислювання значень питомої лексики відповідно до чужомовних зразків не було винаходом Ельфрика — давньоанглійські перекладачі-книжники практикували цей прийом і раніше. Так, для позначення християнського Бога вони могли б перейняти латинські *Deus* і *Dominus*, проте використали питомі, вже «апробовані» в ужитку назви *God* і *Hlāford*. Те саме зі словами *heofon* «рай», *hell* «пекло», *gāst* «дух», *synn* «гріх», *wēofod* «жертвник», *hālig* «святий», *biddan* «молити, просити», *hādian* «висвячувати»: спершу вони позначали уявлення поганського світогляду, а пізніше почали застосовуватися до понять християнської релігії.

Нарешті, вкажемо на чималу групу культурної лексики, що виникла не через калькування, а шляхом власної словотворчості англосаксів. Переважно це самозрозумілі композити з оригінальною внутрішньою формою, відмінною (повністю або частково) від тієї, яка була в давньогрецьких та латинських відповідників:

bōchūs «бібліотека» (букв. «книжна хата»), *bōczestrēon* «т. с.» (букв. «книгоскарб»), *bōccraft* «література» (букв. «книгомистецтво»), *lēoþwyrhta* «поет» (букв. «піснетворець»), *leōþsanȝ* «поема» (букв. «піснеспів»), *sanȝcraft* «віршування» (букв. «пісенне мистецтво»), *stæfcraft* «граматика» (букв. «мистецтво писання»), *stæfwritere* «граматист» (букв. «буквописець»),

worldwisdōm «наука» (букв. «світова мудрість»), *eorþcraft* «геометрія» (букв. «землесправа»), *rīmcraeft* і *taelcraeft* «арифметика» (букв. «мистецтво чисел»), *weorccraeft* «механіка» (букв. «мистецтво сили»), *lācedōm* «медицина» (букв. «лікування»), *īþwitezunz* «філософія» (букв. «мудрування»), *flitcraeft* «логіка, діалектика» (букв. «мистецтво суперечки»), *þylcraeft* «риторика» (букв. «мистецтво насиченості»), *wordcraeft* «красномовство» (букв. «словесне мистецтво»), *wordloc* «диспут, дебати» (букв. «обмежування слів»), *wordsnoterunz* «софізм» (букв. «словомудрість»), *rīmbōc* «календар» (букв. «книга чисел»), *forðscype* «прогрес» (букв. «передність»), *ealdspræc* «традиція, історія» (букв. «оповідь про давнину»), *ealdwritere* «історик» (букв. «описувач старовини»), *lārhus* «школа» (букв. «дім науки»), *wæferstōw* «театр» (букв. «місце, де рухаються»).

Жодне з цих слів не дожило до наших днів. Упродовж середньоанглійського періоду всі вони були витіснені європеїзмами грецького або латинського походження.

Наведених прикладів більш ніж достатньо, щоб переконатися: давньоанглійська мова не лише мала потужні та розмаїті словотвірні можливості, а й активно використовувала їх. З легкістю карбувала самобутні назви для нових культурних, інтелектуальних, абстрактних понять — практично для всього того, що англосаксам треба було виразити в слові.

За нормандського панування пуристична словотворчість різко занепадає, практично зводиться нанівець. Чому ж тогочасні англомовці не чинили жодного спротиву запозиченням? Крім уже згаданого вертикального типу двомовності, можна назвати й такий чинник, як занижений рівень грамотності. 80 % населення країни були селянами, які ніколи не знали французької (точніше, англо-нормандської) мови³⁴. Ті ж, хто знав, належали чи до нормандської знаті, чи до її місцевої обслуги (чиновники, писарі, священники, судовики). Пригнічена мовна свідомість останніх не лише не блокувала можливий опір чужим словам, а й втворювала внутрішню готовність для їх покірливого прийняття³⁵.

Правда, з пам'яток XIII–XIV ст. випливає, що деякі автори все ж зберігали відданість рідній мові, намагаючись протистояти бурхливому іншомовному потоку. Щоб удоступнити твори ширшому колу читачів, вони прагнули писати, уникаючи малозрозумілих романізмів. Скажімо, церковно-дидактичний трактат «Ормулум» («Ormulum»; бл. 1200 р.) містив поетичний вклад Євангелія на щодень з відповідними проповідями та повчаннями. Його автор, ченець Ормін, на 20 тис. рядків примудрився вжити не більше двадцятьох незвичних галліцизмів. Інший монах, Лаямон, уклав віршовану історію Британії — «Брут» («Brut»; бл. 1205 р.). Поема продовжувала традиції англосаксонського героїчного епосу й була просякнута потужним антинормандським духом. Серед іншого, він відбився й на мові поеми: в 16 тис. рядків зафіксовано лише 150 романських слів³⁶. Це особливо прикметно, якщо зважити, що твір написано на підставі франкомовних джерел. Ще один клірик, Д. Майкл, переклав французьку книжку про те, як пильнувати чесноти й уникати гріхів, — «Докори сумління» («Ayenbite of Inwyt»; бл. 1340 р.). Уже сама назва відбиває настанову на вжиток питомої лексики: *ayenbite* є калькою сфр. *remors*, а *inwyt* — калькою сфр. *conscience*³⁷. Навіть вигук *амін* у трактаті перекладено як *zuo by hit* (*so be it*), що буквально відтворює оригінал — гебрайське *’āmēn* «хай буде так». Серед простих англійців, котрі знали лише рідну мову, такі твори швидко здобували популярність.

³⁴ *Katamba Fr. Op. cit.* — P. 144.

³⁵ *Minkova D., Stockwell R. Op. cit.* — P. 43.

³⁶ *Lindeluf U. L. Elements of the History of the English Language.* — Washington, 1911. — P. 76.

³⁷ Власне, сучасною англійською твір так і звався б — «Remorse of Conscience».

Та все ж цих і подібних фактів не так багато, щоб поставити під сумнів тезу про глибокий занепад пуризму в середньоанглійський період. Пуризм, хоч і проявлявся в мові літератури, але не настільки, щоб закріпитися в літературній мові. Виняток — поодинокі кальки, які виникли в цей період і дожили до наших днів: *withdrawen*, суч. *withdrawen* «відтягати, забирати» (лат. *retraho* «відтягаю»), *withholden*, суч. *withhold* «утримуватися» (лат. *retineo* «утримую»), *notwithstondynge*, суч. *notwithstanding* «незважаючи на, всупереч» (слат. *non obstante* «попри перешкоду»), *part-taker*, суч. *partaker* «учасник» (лат. *particeps* «тс.»), *underwrite* «підписувати» (лат. *subscribo* «підписую»).

У XV–XVI ст. потік латинсько-французьких запозичень не припиняється. Поети свідомо «прикрашали» ними свої тексти «для розширення англійської лексики», не дуже дбаючи про приступність написаного. Уже згадуваний Т. Еліот — чи не єдиний, хто намагався пояснити читачам, що означають запроваджені романізми. Він або добирав англомовний синонім, або розкривав внутрішню форму, або давав описове тлумачення, іноді в кількох реченнях. Інші любителі романізмів упроваджували їх без жодних пояснень, часто — з метою похизуватися власною освіченістю, потішитися з неприступності своїх писань для пересічного читача.

Отже, надуживання романізмами було спричинене не так номінативними потребами, як претензійною модою аристократів на все французьке. У п'єсі В. Шекспіра «Марні зусилля кохання» (1598) два простолюди діляться враженнями від пересипаної латинщиною бесіди панів. Один жартує: «Вони гуляли на великій словесній учті й накрали там недоїдків». Другий відказує: «О, вони давно харчуються зі словесного жебрацького кошика. Я дивуюсь, як твій хазяїн ще не проковтнув тебе замість якогось слова. Адже ти на цілу голову коротший за слівце *honorificabilitudinitatibus*...»³⁸. Деякі Шекспірові персонажі, аби підвищити свій статус, силкуються докинути в побутову розмову вчене латинське слівце. А оскільки значення вони розуміють погано, виникає каламбурна плутанина паронімів. Так, герої комедії «Багато галасу даремно» (1598) замість *sensible* «відчутний» кажуть *senseless* «безглуздий», замість *odious* «огидний» — *odorous* «запашний», замість *assembly* «зібрання» — *dissembly* «розбирання», замість *pinioned* «крилатий» — *opinioned* «самовдоволений».

І все ж якщо раніше чужорідність запозичень просто відчувалася, то з першої половини XVI ст. вона дедалі частіше звертає на себе увагу громадськості — стає предметом численних обговорень, запеклих дебатів і навіть рішучих протестів. Безпосереднім подразником послужило засилля в тогочасній літературі багатоскладових і малозрозумілих термінів, перейнятих з інших мов чи спеціально створених. Оскільки вживалися вони переважно в книжних текстах і потребували для свого написання більше чорнил, ніж звичайні слова, їх іронічно нарекли *inkhorn terms* (суч. *inkpot terms*), тобто «каламарні», «вивуджені з чорнильниці» терміни. Критикували не лише їхню незрозумілість, а й надлишковість, адже англійська мова здебільшого мала до них свої точні відповідники. Наприклад, поет Дж. Гаскойн напучував молодих колег: «Найдавніші англійські слова — односкладові. Тож чим більше односкладових слів ви вживаєте, тим більшим англійцем ви є і тим менше від вас тхнутиме каламарщиною»³⁹.

³⁸ Шекспір В. Твори : В 6 т. — К., 1985. — Т. 2. — С. 280.

³⁹ Цит. за: Habib M. A. R. A History of Literary Criticism and Theory: From Plato to the Present. — Malden, 2008. — P. 268.

Зрештою, чужих слів англійській мові не бракувало й раніше. Чому ж дискусії завирували саме тепер? Першопричиною, напевно, стали глибинні зсуви в мовній свідомості освічених англійців. Адже XVI століття — це період, коли з материкової Європи на береги Туманного Альбіону докочуються перші животворні хвилі Відродження. У країні жвавішає культурне, духовне, інтелектуальне життя. З поширенням грамотності, появою друкованих книжок гостро постає питання про спільну для всієї країни літературну мову з єдиними нормами. Культурна еліта, яка мало-помалу долає комплекс мовної меншовартості, запитує себе: чи правильно ми робимо, заповнюючи лексичні прогалини виключно чужими словами? Чи не є це зневагою до рідної мови? Хоч наші батьки й назапозичали багато за часів нормандського поневолення, чи варто нам, підданим самостійного Англійського королівства, безоглядно наслідувати їхній приклад? Якщо ми хочемо піднести престиж нашої мови, зміцнити її позиції в освіті, науці, релігійному та громадському житті, чи не варто відродити її славетні словотворчі традиції?

Отак виникає сприятливий ґрунт для відновлення англійського пуризму. На авансцену виходять культурні діячі, котрі доводять, що рідна мова має законне право карбувати нові слова з власних морфем, так само як і відроджувати призабуті лексичні надбання минулих століть.

У XVI ст. рух за створення питомих відповідників до чужих слів пов'язаний з іменем Джона Чіка — письменника, державного діяча, професора класичної філології Кембриджського університету. Здавалося б, філолог-античник мав би всіляко пропагувати вжиток латинізмів і грецизмів. Проте Дж. Чік був іншої думки: «...Нашою мовою слід писати ясно й чисто, уникаючи спотворень і домішок чужомовних слів. Бо якщо ми всякчас лише братимемо, але не віддаватимемо, дім нашої мови спорожніє»⁴⁰. Цю настанову Дж. Чік послідовно втілював у власному (неканонізованому) перекладі Євангелія від Матвія (бл. 1550), уживаючи, де можливо, саксонізми замість класичних термінів, навіть уже усталених. Серед його новотворів — *hundreder* «центуріон, сотник» (замість лат. *centurio*), *wisards* «чаклуни» (лат. *magi*), *freshman* «новачок, новонавернений» (дгр. *προσῆλυτος*, лат. *proselytus*). Більше Дж. Чік утворив кальок — як словотвірних: *foresayer* «провісник» (дгр. *προφήτης*, лат. *prophēta*), *gainbirth* «відродження, оновлення» (лат. *regeneratio*), *gainrising* «воскресіння» (лат. *resurrectio*), *onwriting* «надпис» (лат. *superscriptio*), так і семантичних: *crossed* «розіп'ятий», букв. «перехрещений» (лат. *crucifixus*), *mooned* «божевільний», букв. «місячний» (лат. *lunaticus* «місячний» > «біснуватий, одержимий»), *washing* «баптизм», букв. «миття» (дгр. *βαπτισμός* «омовіння»). У деяких випадках перекладач повертав до життя давньоанглійську лексичну спадщину. Так, замість *parable* «притча, іносказання, уособлення» (лат. *parabolē*) він ужив *biword* (дангл. *bīwyrde*, суч. *byword*), замість *publican* «податківець» (лат. *pūblicānus* «відкупник податків») — *toller* (дангл. *tollere*, від *toll* «податок, мито, данина»).

Погляди Дж. Чіка, філолога досить авторитетного, ширяться в колах англійських гуманітаріїв. Серед його послідовників був Роджер Аскем — письменник, один із фундаторів англійської дидактичної прози, приватний учитель королеви Єлизавети I. Його трактат «Лучник» («*Toxophilus*», 1545) цікавий як зразок твору, написаного винятково ясним і чистим стилем. У передмові автор зазначає, що хоч англійській і бракує наукових термінів, це не привід удаватися до міша-

⁴⁰ Цит. за: Blank P. Broken English: Dialects and the Politics of Language in Renaissance Writings. — London ; New York, 2002. — P. 45.

нини мов. Це все одно, що змішувати пиво та вино під час трапези. «Той, — застерігає Р. Аскем, — хто прагне писати добре, байдуже якою мовою, має дослухатися Арістотелевої поради: говорити так, як говорять прості люди, а думати так, як думають мудреці. І тоді кожен зрозуміє й запам'ятає його думку. Натомість чимало англійських авторів нехтують це правило, вживаючи незнайомі латинські, французькі, італійські слова, які затьмарюють і ускладнюють виклад»⁴¹. Своїм читачам Р. Аскем ставив за приклад Цицерона, який закликав очищувати й збагачувати мову, не вдаючись до запозичень. Щоправда, на відміну від Дж. Чіка, Р. Аскем уникав не лише запозичень, а й пуристичних новотворів, бо адресував свою прозу якнайширшому колові читачів.

Помітним явищем у тогочасному культурному житті Англії стала поява «Мистецтва риторики» (1553), що належить перу дипломата й правника Томаса Вільсона. Є відомості, що посібник цей студіював сам В. Шекспір⁴². Автор не проти вжитку чужих слів, але за кількох умов: вони мають бути справді потрібними, змістовними, зрозумілими й, головне, прийняті мовцями. А більшість «каламарних термінів» (вислів цей уперше вжив саме Т. Вільсон) згаданим вимогам якраз і не відповідає. Як приклади він наводив романізми *adjuvate* «допомагати, сприяти», *collaud* «звеличений, уславлений», *condisciple* «однокашник», *impetrate* «благати», *invigilate* «стежити», *revoluting* «закручений назад», *sublimity* «піднесеність». Чим менш освічена людина, чим менше знає вона латину, тим більше напшиговує своє мовлення латинізмами, уважав Т. Вільсон. І додавав: «Дехто в пошуках “інтелектуальної” англійської заїхав так далеко, що геть забув рідну мову. Якби їхні матері були зараз живі, то, присягаюся, не второпали б того, що вони белькочуть»⁴³. Тож перший урок, засвоїти який закликав Т. Вільсон, — ніколи не зловживати «каламарщиною», а писати в узвичаєний спосіб.

1573 року виходить англomовний курс логіки Ральфа Левера «Мистецтво розуму, істинна логіка, дороговказ до правильної аргументації та дискусії». Автор вірив у багаті творчі можливості рідної мови, в її особливу здатність передавати нові значення за допомогою власноутворених складних слів⁴⁴. Бажаючи показати ці можливості, Р. Левер відмовляється від традиційних греко-латинських термінів і створює на їх основі власне англійську терміносистему логіки. Так, усі логічні висловлення він назвав *sayes*. Описове висловлення дістало назву *shew-say* (букв. «показове висловлення»), умовне висловлення — *ifsay* («якщо-висловлення»), твердження — *yeasay* («так-висловлення»), заперечення — *naysay* («ні-висловлення»), визначення — *saywhat* («що-висловлення»), логічна посилка — *foresay* («попереднє висловлення»), висновок — *endsay* («прикінцеве висловлення»). Як бачимо, в Р. Левера гіпоніми мають однотипну внутрішню форму. По суті, він утілює властивий термінології принцип системності, якого, до речі, бракувало латинським першотворам. Ще кілька прикладів: *foreset* «предмет», букв. «поставлене попереду» (калька лат. *subjectum*); *backset* «предикат», букв. «поставлене позаду» (слат. *praedicatum*); *gainset* «протилежний»,

⁴¹ Ascham R. The English Works of Roger Ascham: Preceptor to Queen Elizabeth.— London, 1815.— P. 55.

⁴² Craig H. Shakespeare and Wilson's «Arte of Rhetorique», an Inquiry into the Criteria for Determining Sources // Studies in Philology. — Chapel Hill (NC).— 1931.— Vol. 28. N 4.— P. 618–630.

⁴³ Цит. за: Blank P. Op. cit.— P. 41.

⁴⁴ Renier Fr. M. Interpretatio: Language and Translation from Cicero to Tytler.— Amsterdam, 1989.— P. 77.

букв. «поставлене навпроти» (калька з лат. *oppositus*). Були в терміносистемі Р. Левера й інші композити з прозорою семантичною мотивацією: *lyksounding* «двозначний», букв. «схожозвучний» (лат. *aequivocus*), *speechcrafte* «красномовство», букв. «мистецтво мовлення» (дгр. *ῥητορικῆ*). Загалом Р. Левер запропонував близько 70 власне англійських термінів, які послідовно вживав упродовж усієї книжки.

Хвиля захвату рідномовною стихією не обминула й поетів. Показовою в цьому плані є постать Едмунда Спенсера, батька нової англійської поезії. Він чи не найперший, хто спеціально дбав про милозвучність і мелодійність написаного, — якості, яких англійській поезії бракувало раніше. Спенсерівський вірш гнучкий, пластичний, ритмічно багатий і метрично розмаїтий. Досягалося це не в останню чергу завдяки зверненню до мовних першоджерел. На противагу Т. Еліотові, який нестачу лексичних засобів компенсував романізмами, Е. Спенсер вдихає нове життя в архаїчну лексику: *accoy* «заспокоювати», *algate* «завжди», *delve* «западина», *hight* «названий», *sicker* «звичайно», *whilere* «нещодавно, допіру», *yode* «пішов» тощо. У цій лексиці він кохається, гармонійно сполучаючи її з лексикою сучасною. Найцікавіше ж те, що архаїка привносила в його віршові рядки не пишномовність чи примхливість, як можна було очікувати, а, навпаки, простоту й виразність. Крім цього, Е. Спенсер удався до діалектних (*garnes* «змушує», *gate* «цап», *hent* «схоплювати», *sike* «такий», *wae* «горе», *warre* «гірший») та власних слів, що відповідали духові його поетичного стилю (*blatant* «крикливий, галасливий», *chirrup* «щебетати, цвірінкати», *faerie* «казковий світ», *gloomy* «похмурий; сумний», *merriment* «веселощі», *miscreant* «негідник», *wrizzled* «зморшкуватий»).

Поетове використання застарілої та діалектної лексики дає декому підстави зневажливо називати цю його практику «архаїчно-етнографічним пуризмом»⁴⁵. Проте навряд чи така оцінка об'єктивна. Принаймні спенсерівський пуризм як засіб збагачування словника до певної міри вплинув на мову тогочасної поезії, взагалі художньої літератури. Різні автори другої половини XVI ст. услід за Е. Спенсером роблять спроби відродити давньоанглійські слова, як-от: *doom* «доля, фатум» (дангл. *dōm*), *gleeman* «музикант, потішник» (дангл. *glīwman*), *nathelless* «проте, все ж» (дангл. *nāðēlēss*), *mickle* «маса, купа» (дангл. *micel* «багато»), упродовжують у літературний ужиток діалектизми: *askew* «косий, кривий», *filch* «поцупити», *flout* «знущатися, зневажати», *freak* «примха, дивацтво», карбують неологізми з давньоанглійських морфем: *baneful* «згубний», *briny* «солоний», *changeful* «мінливий», *enroot* «укорінювати», *hapless* «безталанний», *wary* «обачний, обережний», *wolfish* «вовчий». Попервах цю лексику сприймали як незвичну, незграбну, примітивну. Та з огляду на засилля запозичень і каламарних термінів, мовне чуття англійців загалом схилялося до їх прийняття. В усякому разі всі наведені вище слова наявні в словниках сучасної англійської мови.

Так само дожили до наших днів непоодинокі кальки, уперше зафіксовані в писемних джерелах XVI — першої пол. XVII ст.: *commonplace* «загальне місце» (лат. *locus communis* < дгр. κοινός τόπος), *fatherland* «батьківщина» (нім. *Vaterland* < лат. *patria terra*), *forget-me-not* «незабудка» (з дфр. *ne m'oubliez me*), *hand-writing* «рукопис» (слат. *manūscriptus* < дгр. χειρόγραφον «написане рукою»), *recall* «відкликати» (сфр. *rappeler* «т. с.» або лат. *revoco* «відкликаю»), *scapegoat*

⁴⁵ Geers M. A Comparative Study of Linguistic Purism in the History of England and Germany // Linguistic Purism in the Germanic Languages. — Berlin, 2005. — P. 101.

«цап-відбувайло» (лат. *caper ēmissārius*), *wonder-worker* «чудотворець» (дгр. θαυματουργός).

Щоправда, були й такі новотвори, які в ужитку не закріпилися. Скажімо, іменник *lieutenant* «лейтенант» пуристи пропонували замінити на *steadholder* (букв. «тримач місця», калька французького відповідника), *pathology* «патологія» — на *painlore* («болевлення»), *parapet* «поруччя» — на *folkward* (букв. «людоохоронець»), *grotesque* «гротеск» — на *whimwork* («виплід примхи»), *anniversary* «річниця» — на *yeartide* («річний період»). Усі ці пропозиції так і лишилися пропозиціями, мабуть, тому, що запозичені відповідники вже встигли глибоко закоренитися в мові.

У пуризму не було великих шансів на успіх ще й тому, що чужі слова та каламарні терміни теж мали своїх захисників. Останні покликалися на те, що навіть класичні мови (давньогрецька, латинська) поповнювали свій лексикон шляхом запозичувань. А незвичність чужих слів, мовляв, з бігом часу згладжується. Зрештою, будь-яка нова річ потребує часу, щоб до неї звикли. Прозаїк Джордж Петті зізнався: «І хоч я вживаю ці слова рідше за інші, не розумію, чому я не повинен уживати їх. Те, що я вживаю їх мало, вважаю помилкою. Бо насправді це готовий спосіб збагатити мову, збільшити її лексичний запас, це той шлях, яким збагачувалися всі мови. Не знаю, чи взагалі можливо говорити про щось, не забруднюючи свої вуста каламарними термінами»⁴⁶.

Ще деякі філологи вагалися, не мали однозначної думки, шукали спосіб, як уникнути крайнощів. Літературний критик Дж. Путтенгем у книзі «Мистецтво англійської поезії» (1589), з одного боку, застерігає від надміру каламарних термінів, з другого, — визнає необхідність деяких, зокрема тих, які вживає сам. Головний його аргумент: якщо слово закріпилося в ужитку, воно вже доречне (чинник «use and custom»). Попри це критик визнає, що навіть узвичаєні романизи нерідко виявляються зайвими (*audacious* «відважний» замість *bold*, *egregious* «повний, цілковитий» замість *great* тощо)⁴⁷.

Дискусії довкола запозичень і каламарних слів найбурхливіше тривають у середині XVI ст., а під кінець століття починають поступово вщухати. Проте цікаві пуристичні думки лунали й пізніше. Зокрема, своє ставлення до генетичної строкатості англійського словника засвідчив перекладач і видавець Річард Верстеган. Тривалий час, пише він, англійська мова постійно змішувалася з латинською та французькою. Нині ці мови відступили, але ми досі потерпаємо від надлишку запозичень. «Хоч дехто з нас і схвалює їх, гадаючи, ніби наша мова від того покращується, іноземці, однак, іншої думки. Одні кажуть, що англійська — зовсім не мова, а рештки інших мов, інші — що це найбільш ялова (*barren*) мова, адже, щоб якось виправити становище, ми мусимо щодня позичати слова (так, наче наша мова сама не здатна утворити їх). І якби потрібно було повернути все запозичене, ми виявилися б не набагато кращими за німого, ледве спроможного пробелькотати щось розбірливе»⁴⁸. Запозичені слова, на думку Р. Верстегана, мають інакшу природу: вони не є споконвіку властивими англійській мові, а тому не мають і не можуть мати в ній справжніх похідних утворень. «З таким же успіхом, як ми щодня позичаємо в латини, можна набратися слів від ефіопів, східних чи західних індійців, застромити їх у нашу мову й охрестити англійськими»⁴⁹.

⁴⁶ Цит. за: *Baugh A. C., Cable Th.* Op. cit.— P. 206.

⁴⁷ *The History of the English Language: A Source Book.*— 2nd ed.— London, 2014.— P. 242.

⁴⁸ *Verstegan R.* A Restitution of Decayed Intelligence in Antiquities.— London, 1655.— P. 158–159.

⁴⁹ *Ibid.*— P. 159.

На проблему каламарних термінів відгукується, хоч і з певним запізненням, англійська лексикографія. Якщо до кінця XVI ст. виходили виключно перекладні словники та глосарії (переважно латинсько-англійські й англійсько-латинські), то від початку XVII ст. з'являються перші одномовні словники — словники складних слів. Вони розтлумачували запозичення з класичних, а також із нових європейських мов, які дедалі активніше потрапляли в англійську. Допомогти пересічному мовцеві збагнути незрозумілу лексику — таким було практичне призначення цих словників.

Найперший серед них — «Абетковий перелік...» («A Table Alphabeticall...»), що його видав 1604 р. шкільний учитель Р. Кодрі. Реєстр налічував 2543 «темні» запозичення, до який укладач дібрав загальнозрозумілі відповідники. По суті, це був перший тлумачний словник англійської мови. Удвічі більший реєстр мав наступний словник складних слів — виданий 1616 р. «Англійський тлумач» («An English Expositor») лікаря Дж. Баллокара. Пояснення слів тут докладніші й розлогіші, деякі завбільшки з невелику статтю. Ще більший обсяг мав «Англійський словник, або Новий тлумач важких англійських слів» («The English Dictionarie or a New Interpreter of Hard English Words»), який уклав і видав 1623 р. Г. Кокерам. До тлумачень запозичених слів і каламарних термінів він долучав і дотичні енциклопедичні відомості. Деякі з Кокерамових означень у наші дні викликають посмішку: *phylogologie* — *love of much babbling* («філологія — схильність багато базікати»). Однак така дефініція небезпідставна, адже давньогрецьке *φιλολογος* первісно означало «балакун, базіка», а вже потім — «словолуб, любитель наукових бесід». Праця Г. Кокерама знаменна й тим, що в її назві вперше в англійській лексикографії вжито романізм *dictionary*, хоч на той час уже побутував і власний відповідник *wordbook*.

Усі три словники неодноразово перевидавалися. Упродовж XVII ст. і на початку XVIII ст. виходили й інші, більші за обсягом та накладом словники, у яких малозрозумілі запозичення тлумачилися питомою лексикою. Сформувалася ціла традиція, яка засвідчила, що англословці гостро потребували видань такого роду. Їх постійний вихід — це теж своєрідний вияв пуризму. У майбутньому аналогічні словники з'являться в багатьох європейських мовах, зокрема й українській. Ранньоніовоанглійський період, який у середині XVII ст. добігає кінця, слушно називають «Добою мовного неспокою» («Age of Linguistic Anxiety») ⁵⁰. Гарячі суперечки, які точилися між пуристами та прихильниками чужих слів, заохочували пошуки власних відповідників для заповнювання лексичних прогалин. Склад літературної мови поповнювався питомими новотворами, діалектизмами, проте їх було значно менше, ніж запозичень. Останні часто витісняли вже усталені слова, далеко не всі власне англійські неологізми змогли закріпитися в ужитку.

Хоч пуризм XVI ст. мав на меті відродити англосаксонські назвотворчі традиції, повноцінного відродження так і не відбулося. Бо ці традиції були фатально перервані глибокими змінами, що спіткали англійську морфологію від часів нормандського завоювання. Та все ж наслідки тогочасного пуризму далися взнаки — не так у появі конкретних пуристичних новотворів, як у впливі на розвій літературної мови загалом. Освічені кола вперше усвідомили потребу обережності германськості своєї мови: ретельно добирати лексику, не спотворювати виклад каламарними термінами, не залишати в перекладних текстах «недоперекладених» слів, які затемнюють зміст і ускладнюють сприйняття. Зроджу-

⁵⁰ Millward C. M., Hayes M. Op. cit.— P. 225.

ється ідея про міру корисного запозичування. Дедалі більше авторів хоч і розуміють, що без чужих слів їм не обійтися, усе ж намагаються вживати їх доцільно, розважливо, без надмірностей.

P. O. SELIHEY

FROM THE HISTORY OF PURISM IN THE ENGLISH STANDARD LANGUAGE. I

The article systematizes an information about the puristic tendencies in the history of the English standard language. In the first part of the article three large waves of borrowing, which had arranged conditions for the lexical purism, are described. The origin of purism in the Old English period, its sharp decline after the Norman conquest and attempts at its revival in the 16th — the first half of the 17th century are traced. The activity and neologisms of the prominent purists of those times are analyzed.

Key words: the history of the English, language contacts, borrowings, purism, puristic neologisms.

СТРАТЕГІЇ СЕМАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ ІРРАЦІОНАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті схарактеризовано стратегії семантичного розвитку ірраціональної лексики — семантичного класу слів, які позначають стан людини, що виникає не на раціональній основі, ґрунтується не на вимогах розуму, логіки, суджень і т. ін. Основну увагу приділено визначенню моделей семантичної деривації дієслівної та прикметникової ірраціональної лексики в українській, польській та англійській мовах, встановленню зв'язків між вихідним та цільовим значеннями, з'ясуванню динаміки розвитку семантичної парадигми названих класів лексики в зіставному аспекті.

Ключові слова: ірраціональна лексика, стратегії, семантична деривація, концепт ситуації, дериваційні відношення.

Стан розроблення проблем, пов'язаних з моделюванням семантики в сучасному мовознавстві, засвідчує виразну тенденцію до витлумачення змісту мовної одиниці в перспективі когнітивно-функціонального (такого, що обстоює ідею функціональної та когнітивної зумовленості мовного значення) підходу. Такий підхід декларує необхідність і доцільність моделювання змісту мовної одиниці за зразком концепту ситуації, який відтворює динаміку концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в аспекті різних варіантів пізнання світу людиною. Динаміка концептуалізації світу дискурсу передбачає схематизацію реального або уявного світу, при якій одні фрагменти цього світу акцентуються, актуалізуються, потрапляють у фокус уваги, а інші, навпаки, затемнюються, зникають з фокусу уваги, набуваючи статусу фонових елементів¹.

Семантична деривація є одним з аспектів, який виявляє динамічний потенціал семантики лексичної одиниці, розкриває механізми і стратегії розширення концепту ситуації — лексичного відображення (у певній мові) певного фрагмента дійсності². Як теоретичний конструкт (модель) семантична деривація покликана відображати специфіку природи людського знання, закономірності пізнавальної діяльності людини, особливості її мисленнєвих стратегій. Когнітивний складник визнається ключовим параметром семантичної деривації лексики, оскільки, як вважають, фіксує «стійкі асоціації, пов'язані з уявленням про явище, позначуване словом»³.

¹ Див.: Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы). — К., 1989. — С. 3; Яковлева Е. С. К описанию русской языковой картины мира // Рус. яз. за рубежом. — 1996. — № 1–3. — С. 48; Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — М., 2004. — С. 157.

² Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл ↔ Текст». — М., 1999. — С. 85.

³ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. — 2-е изд., стер. — М., 2006. — С. 193.

Обґрунтування когнітивних (у широкому розумінні) стратегій людини передбачає залучення до аналізу тих сегментів словникового складу мови, які покликані розкрити природу універсальних «когнітивних категорій»⁴. Серед останніх ірраціональна лексика — семантичний клас слів, які позначають ситуацію, що виникає не на раціональній основі, ґрунтується не на вимогах розуму, логіки, суджень і т. ін., пор.: укр. *незбагненний, інтуїція, осяяння*; п. *objawienie, olśnienie, wyczuwać*; англ. *to dawn, to divine, to grok, to intue, to intuit, to occur, to strike, to vibe, superstition* тощо. Сюди ж належать фразеологічні одиниці на зразок укр. *вчувати серцем, відчутти нюхом, нутром чутти, розуміти серцем, шосте чуття*; п. *coś przyszło komuś na myśl, intuicja podszeptała komuś coś, mieć czuja, na rybkę, na wyczucie, po omacku, robić coś na nosa, szósty zmysł*; англ. *élan vital, race consciousness, third ear, to shoot from the hip, six sense* тощо.

Актуальність обраної теми зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням сучасних семантичних теорій, тенденцією до поглибленого вивчення динаміки лексико-семантичних систем споріднених та неспоріднених мов, що пов'язано з усвідомленням і визнанням факту функціональної та когнітивної природи мови.

Ірраціональна лексика була об'єктом лексикографічних досліджень, які ставили за мету описати семантику дієслів ірраціонального розуміння на основі принципів інтегральності та системності (ситуації виникнення розуміння, не зумовленого ані чуттєвим сприйняттям, ані логічним судженням)⁵, зіставних досліджень, які визначали метафоричні моделі дієслів розуміння в близько- та віддалено споріднених мовах (типові ситуації розуміння та відповідні метафори)⁶. Предметом аналізу таких досліджень були метафоричні вживання лексики, які виявляли зв'язок ситуації «ірраціонального розуміння» із ситуаціями руху, сприйняття, фізичного контакту тощо.

При цьому небезпідставним є твердження про те, що ірраціональна лексика може реалізувати власний дериваційний потенціал, виявляючи ознаки розширення концепту ситуації в ієрархії внутрішніх (психічних) та зовнішніх (ціннісних) систем людини. Вивчення дериваційного потенціалу ірраціональної лексики доцільно розробляти на матеріалі кількох мов, оскільки регулярні типи переходу від одного значення до іншого можуть виявлятися в багатьох (якщо не у всіх) мовах світу попри їх генетичну та культурну відмінність⁷.

Мета розвідки — схарактеризувати моделі семантичної деривації ірраціональної лексики (на матеріалі української, польської та англійської мов) і з'ясувати стратегії розвитку семантичної парадигми названого класу слів у зіставному аспекті. Для цього необхідно розв'язати такі завдання:

- визначити й описати модель прототипної ситуації ірраціональної лексики обраних мов на основі наявних спільних семантичних компонентів;
- обґрунтувати доцільність використання номінацій певного класу слів для аналізу стратегій семантичного розвитку ірраціональної лексики;
- схарактеризувати моделі семантичної деривації ірраціональної лексики в українській, польській та англійській мовах;
- з'ясувати стратегії розвитку семантичної парадигми ірраціональної лексики в зіставному аспекті;
- визначити перспективи подальших досліджень ірраціональної лексики.

⁴ Jackendoff R. S. *Semantics and cognition*.— Cambridge, 1986.— 297 p.

⁵ Йомдин Б. Л. Семантика глаголов иррационального понимания // *Вопр. языкознания*.— 1999.— № 4.— С. 71.

⁶ Басиров III. P. Метафоричні моделі у сфері дієслів розуміння германських і слов'янських мов // *Одес. лінгв. вісн.*— 2013.— Вип. 2.— С. 3.

⁷ Вежбицкая А. *Язык. Культура. Познание* / Отв. ред. М. А. Кронгауз; вступ. ст. Е. В. Падучевой.— М., 1996.— 416 с.

Аналіз семантичної деривації ірраціональної лексики передбачає два етапи: конструювання моделі прототипної ситуації ірраціональної лексики через набір спільних семантичних компонентів⁸ та моделювання на основі цієї ситуації стратегій семантичної деривації названого класу лексики в обраних мовах. Адже модель прототипної ситуації «не лише постачає семантичний матеріал для похідних значень, а й забезпечує їх зв'язок і, тим самим, єдність багатозначного слова»⁹.

Семантика ірраціональної лексики обраних мов моделює прототипну ситуацію (ірраціональний стан) через набір таких спільних компонентів:

а) ситуація осмислюється як раптовий, подекуди непередбачуваний акт свідомості, зумовлений чинником неконтрольованої зміни ментального стану суб'єкта когніції. Діагностичним параметром реалізації такої ролі є безособові конструкції (в англійській мові — конструкції на зразок *It dawned on me that ...*, *It flashed across me that ...*, *It occurred to me that ...*, *It struck me that ...*), які засвідчують пацієнсоподібну поведінку суб'єкта, пор.: «Та тільки тепер Максима зненацька осяяло, що він бачив наївну, але загалом правильну принципову схему машини часу» (КТУМ¹⁰); «*Olśniło go, że po prostu wszystko mu się przywidziało*» (KJP); «*It flashed across me that almost the last name I had heard was this identical one. It occurred to me that perhaps the creek was fordable. I said something in his praise, when it struck me immediately that I had made a blunder in doing so*» (OED). Зазначимо, що в англійській мові конструкція *It dawned on me that ...* характеризує ситуацію як поступовий (що відбувається без раптових змін) акт свідомості, пор.: «*Gradually it dawned on Peter that Molland wanted more than confirmation of his decisions and to demonstrate his own honesty*» (BNC) — очевидна коасоціація з часовою періодизацією настання світанку, пор.: *dawn* «to begin to develop, expand, or brighten, like the daylight at dawn» (OED);

б) причиною ірраціонального стану може бути власне об'єкт когніції (думка, здогад, ідея тощо), пор.: «Ця думка осяяла його блискавично: справді, рушати в похід проти ромеїв можна було або підкоривши деревлян, або разом з ними у спілці, щоб їхній меч не зависав над Києвом» (КТУМ); «*Naraz pewna myśl olśniła Tomka. Przecież Smuga nie pozwoli uczynić mu krzywdy*» (KJP); «*A happy thought struck Lady Betty*» (OED) або фоновий об'єкт — ситуативний учасник, що спричинюється до вияву такого стану¹¹, пор.: «*Olśnienie wywołane i tekstami i świetną grą Kemble'a, Keana i innych*» (KJP);

в) ірраціональний стан виникає в контексті певної фонові (як правило, актуальної) для суб'єкта когніції ситуації, пор.: «Тільки згодом, коли сидів за столом і розв'язував задачку, мене осяяла думка: Василько втріскався у Ніну!» (КТУМ); «*It dawned on me, while sorting out my notes, that I seemed to have a disproportionate number of sexual idioms*» (OED);

г) виникненню ірраціонального стану може передувати мисленнєва діяльність, реалізована в короткотривалому (пор.: «*Patrzył na nią przez chwilę. Potem przyszło olśnienie*» — KJP) або довготривалому часовому інтервалі, пор.: «Довго думав Афанасій, поки його не осяяла проста і в той же час геніальна думка — горілка!» (КТУМ); «*Wymyślił to wiele dni temu, olśnienie przyszło nagle, podczas*

⁸ Див.: Розина Р. И. Семантическое развитие слова в русском литературном языке и современном сленге: глагол. — М., 2005. — С. 117.

⁹ Кустова Г. И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения. — М., 2004. — С. 40.

¹⁰ Список скорочень див. у кінці статті.

¹¹ Див. обґрунтування ідеї каузатора-стихії в кн.: Йомдин Б. Л. Зазнач. праця. — С. 87.

poobiedniej drzemki»; «It had been a couple of days before *it dawned on him*: they were the full-size versions of the houses and station buildings he and his father had made up for their never-quite-finished model railway layout» (BNC);

г) ірраціональний стан може бути результатом як індивідуального, так і колективного акту свідомості, пор.: «Всіх разом *осяла одна думка*» (СУМ, V, 795); «*It occurred to us that*, by substituting an α -hydroxy acid for the α -keto-alcohol in the foregoing reaction, it might be possible to prepare oxazolones» (OED);

д) ірраціональний стан виявляє певний ступінь евіденціальності (ступінь істинності, упевненості мовця в достовірності інформації, що повідомляється), пор.: «І тільки невеличкі фрагменти з цієї книги залишилися в паперах Муси, і ці фрагменти свідчать про надзвичайно високі *осяння* гяурського мудреця» (КТУМ); «*Mock czuł, że zbliża się długo oczekiwana chwila olśnienie. Nagle Alicja doznała prawdziwego olśnienie: a więc o to mu chodzi!*» (KJP); «Clark then wrote up the experiment, which appeared to confirm his initial *brainwave*, and submitted it to Nature» (BNC);

е) ірраціональний стан може бути ідентифікований у певний спосіб (ідентифікаційними ознаками можуть слугувати різні ірраціональні прояви: ментальні, поведінкові, емоційні тощо), пор.: «Все ж спогад розчулив його — так розчулюють згадки про *безрозсудні* вчинки юнацтва: ніколи в житті не повторив би їх, лаєш нинішнє покоління за нерозважливість, та в глибині душі вважаєш тепер себе гіршим, ніж був тоді, і шкодуєш, що молодість минула безповоротно» (КТУМ); «*Czyny określone jako chuligańskie popełniane są z zasady pod wpływem alkoholu, są one bardzo często irracjonalne, nie mają konkretnej motywacji psychicznej*» (SJP); «Identifying and challenging core *irrational* beliefs in this way becomes a lifelong self-help strategy for the client, who gradually finds himself decreasingly prone to dysfunctional and automatic *irrational* thinking as RET itself becomes a way of life» (BNC).

Для аналізу стратегій семантичної деривації ірраціональної лексики скористаємося номінаціями, які належать до семіологічних підкласів дієслівних та прикметникових лексем. Названі підкласи лексем мають спільну властивість — утворювати сентенційні (предикатно-актантні) структури шляхом поєднання з певною кількістю залежних іменникових компонентів. Пор.: «Межі лексико-семантичного варіювання прикметників непомірно широкі і проводяться лише лексичним змістом слів, що сполучаються з ним у мінімальній синтагмі»¹². «Значення дієслівних лексем являє собою складний феномен, детермінований: 1) категоріальною семантикою сполучування із дієсловом предметних імен; 2) типом смислових відношень між дією, її суб'єктом і об'єктом, а відповідно типом моделей «суб'єкт — дія», «дія — об'єкт», «суб'єкт — дія — об'єкт»¹³.

З цього погляду стратегії семантичної деривації дієслівної та прикметникової ірраціональної лексики розглядатимуться як стратегії ситуативного типу, реалізовані в аспекті змін характеристик учасників ситуації — рольових, референційних, прагматичних тощо. Зміна характеристик учасників ситуації визначає тип дериваційного відношення: зміщення центру уваги з одного учасника на іншого за рахунок діатетичного зсуву, який підвищує в ранзі одного та понижує іншого¹⁴ (конверсивне дериваційне відношення); зміну складу, типу або референційного статусу учасника ситуації (актантне дериваційне відношення); зв'язок ситуацій або фрагментів однієї й тієї самої ситуації¹⁵ (імплікативне дериваційне відношення); таксономічну специ-

¹² Уфимцева А. А. Типы словесных знаков.— 2-е изд., стер.— М., 2004.— С. 149.

¹³ Там же.— С. 119.

¹⁴ Падучева Е. В. Знач. праця.— С. 158.

¹⁵ Кустова Г. И. Знач. праця.— С. 57.

фікацію учасника ситуації на основі зміни його онтологічного статусу¹⁶ (категоріальне дериваційне відношення).

Прикметникові номінації позначають властивості ірраціонального стану людини (рідше тварини): *ірраціональний, безрозсудний, незбагнений, нераціональний, нерозсудливий; irracjonalny, nieracjonalny; irrational, unreasonable* і т. ін. Зазначимо, що такі номінації відображають не сам ірраціональний стан, а ті актуальні та / або потенційні характеристики, які ідентифікують вияв ірраціонального стану, пор. *ірраціональний* «якого не можна збагнути розумом»: «Я відчував себе персонажем якогось нісенітного роману, в якому діють лише люди з *ірраціональною* психікою» (СУМ, IV, 48); *irracjonalny* «pozbawiony pierwiastków racjonalnych, niedający się racjonalnie uzasadnić»: «Filozofia kobiet jest przeważnie pesymistyczna, przeładowana elementami *irracjonalnego* fatalizmu» (SJP); *irrational* «contrary to or not in accordance with reason»: «His 13 per cent flat tax fell flat, and his *irrational* idea of the Rev Jesse Jackson as Vice-President alienated Jewish voters while failing to attract enough blacks» (OED; BNC).

Аналіз лексичної сполучуваності прикметникових номінацій дає підстави стверджувати, що концептуальне поле ірраціональності в обраних мовах може розширюватися до меж когнітивного (мисленнєвого), пор.: *ірраціональні ідеї, образ, мислення; irracjonalne myśli, świadomość, potęsty; irrational ideas, images, judgement, opinion, thoughts*; експерієнціального, пор.: *ірраціональне світовідчування, світогляд; irracjonalna wzja; irrational worldview*; поведінкового, пор.: *ірраціональна бравура, одчайдушність; нерозсудливий вчинок, крок, поведінка; irracjonalne działania, czyny, zachowania, postępowania; nieracjonalny akt, decyzja, odżywianie się; irrational behaviour, manner, unreasonable act, action, risk, unreasoned reaction*; психоемоційного, пор.: *ірраціональний страх, емоції, ненависть; безрозсудна злоба; irracjonalny lęk, obawa, złość; nieracjonalny strach; irrational anger, dislike, fear; unreasonable anxiety, aversion, panic*; екзистенціального, пор.: *ірраціональна смерть, космос; безрозсудна стихія; irracjonalny świat, żywioł; irrational nature, world*.

Прикметникові номінації, як бачимо, профілюють у концепті ситуації ІРРАЦІОНАЛЬНИЙ СТАН сегментну зону «ірраціональних проявів». Кожний із сегментів кодує інформацію про певний спосіб концептуалізації ірраціонального стану, осмисленого в системі ціннісних пріоритетів суб'єкта спостереження (спостерігача). Спостерігач ідентифікує (оцінює) ситуацію ірраціонального стану на основі інформації про ірраціональні вияви об'єкта спостереження. Такі вияви кваліфікуються як ірраціональні, оскільки об'єкт спостереження виявляє певне відхилення від раціонально зумовленої норми, якої дотримується спостерігач. З цього погляду ситуація «ірраціональний стан» засвідчує невідповідність (необґрунтованість) поведінки об'єкта спостереження змісту умовиводу спостерігача. Варто, однак, зазначити, що йдеться не лише про ірраціональну поведінку об'єкта спостереження (його дії, вчинки і т. ін.), а й про супутні прояви, на підставі яких спостерігач оцінює (уточнює) ірраціональний стан справ. Такі прояви осмислюються як суміжні характеристики ірраціонального стану і стосовно вихідної ситуації (ірраціональний стан) засвідчують результат, реалізований в аспекті певного типу дериваційного відношення.

Однією зі стратегій семантичного розвитку ірраціональних прикметників є імплікативне дериваційне відношення: ірраціональний стан → результативний стан, пор. *нерозумний 1* «розумово обмежений, тупий»: «Храми теж почали за-

¹⁶ Падучева Е. В. Зазнач. праця.— С. 80.

непадати, й найдужче бунтували проти *нерозумного* фараона численні храмові служки та жерці» → *нерозумний 2* «позбавлений розумного змісту»: «Валентиніан пошкодував за свій *нерозумний* учинок: імперія доживала останні дні, вже ніхто й не сподівався, що так звані гуни відмовляться йти на беззахисний Рим» (СУМ, V, 380; КТУМ); *nierozsądny 1* «nie mający rozsądku, nierozważny, lekkomyślny»: «Strzeżcie się wyd nie znanych. Rokrocznie pozbawiają one życia setki *nierozsądných* śmiaływ» → *nierozsądny 2* «niezgodny z rozsądkiem, świadczący o braku rozsądku»: «Ojciec, oficjalista sądowy, przez dwadzieścia pięć lat oddawał się upartym a *nierozsądnym* marzeniom o awansach i podwyżkach pensji» (SJP); *unreasonable 1* «not acting in accordance with reason or good sense; not reasonable in conduct, demands, expectations, etc.»: «He was capricious, *unreasonable*, peremptory, and inconsistent» → *unreasonable 2* «not in accordance with reason»: «He contracted an *unreasonable* Aversion towards his Son» (OED). Семантичне розширення в цьому випадку реалізується на основі зміни таксономічного класу учасника ситуації за суміжністю: ЛЮДИНА → ВЧИНОК (ЛЮДИНИ). Результативний стан засвідчує невідповідність схеми поведінки об'єкта спостереження змісту умовиводу спостерігача на основі залучення певної фонової інформації. Показником такої ситуації часто буває пропозиціональний актант, який реалізує семантичну роль «Склад ситуації» — змінну, яка описує, «що, власне, відбувається в ситуації»¹⁷, пор.: «Певно, саме ця обставина й штовхнула доктора Гешке на *нерозсудливий* крок: забувши поради колег не встрявати в чужі справи, він погнався за мерзотниками, щоб всипати їм як слід» (КТУМ); «Sss... — zasyczeli przyjaciele Niebylekajiego, uciszając jego *nierozsądnym* wyskok na temat rozsądnych budżetów» (KJP); «But it explained a few things — the kindness I'd thought I'd detected, his seemingly *unreasonable* act of firing me» (BNC).

Відсутність фонової інформації засвідчує необґрунтованість вияву об'єкта спостереження в системі умовиводу спостерігача, пор. *незрозумілий 1* «якого не можна зрозуміти, осмислити»: «Жабі не спала й читала польську газету. Власне, не читала, бо читати вона не вміла, а намагалася розібрати слова й літери *незрозумілої* для неї мови» → *незрозумілий 2* «для якого немає причин, підстав; безпідставний»: «Прокидаюся в *незрозумілій* тривозі і сідаю на ліжку» (СУМ, V, 323); *niezrozumiały 1* «taki, którego nie można zrozumieć, trudny do zrozumienia; niejasny, niewyraźny»: «Matka siedziała jak na tureckim kazaniu, zdziwiona i zachwycona, gdy Adam mówił tajemniczym, *niezrozumiałym* dla niej językiem» → *niezrozumiały 2* «niedający się wy tłumaczyć; nieuzasadniony»: «Ogarnął go *niezrozumiały* niepokój» (SJP).

Основною стратегією семантичного розвитку в цьому випадку є актантне дериваційне відношення: ірраціональний стан → каузативний стан. Семантичне розширення засвідчує переміщення фокуса уваги з учасника на ситуацію причини його виникнення. Однак якщо вихідна ситуація вказує на неспроможність раціональної ідентифікації учасника (його змісту): *незрозуміла мова* — незрозумілою є сама мова (її зміст, форма, наповнення тощо), то цільова ситуація акцентує увагу на необґрунтованості такої ідентифікації: *незрозуміла тривога* — незрозумілою є не сама тривога (її зміст), а причина її виникнення. Такий стан справ узгоджується з положенням про зумовленість перебудови семантичної мережі лексичного значення чинником зміни актантної структури предиката¹⁸. У нашому випадку предикат (*не*) *зрозуміти* на позначення ситуації ірраціонального стану реалізує актантну позицію учасника із семантичною роллю «Зміст», пор.: *Я не зрозумів цей фільм* ≈ «я не сприйняв розумом

¹⁷ Филипенко М. В. Семантика наречий и адвербиальных выражений. — М., 2003. — С. 37.

¹⁸ Урысон Е. В. «Несостоявшаяся полисемия» и некоторые ее типы // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст. / Отв. ред. В. А. Успенский. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 239.

ідею, зміст, значення цього фільму». Натомість, для характеристики ситуації каузативного стану предикат заповнює актантну позицію учасником «Склад ситуації», пор.: *Я не зрозумів її страх* ≈ «я не сприйняв розумом причину вияву її страху (чому вона виявила страх)».

Семантичним містком, який забезпечує реалізацію актантного дериваційного відношення, слугує компонент «який не в змозі сприйняти розумом певний об'єкт». Однак якщо в ситуації ірраціонального стану це предметні об'єкти, то в каузативній — пропозиціональні. Доказовою базою реалізації двох типів об'єктів є факт їх закріплення за актантними позиціями різних тематичних підтипів ірраціональних предикатів в англійській мові, пор.: «He spread it out on the table and looked briefly at its *incomprehensible*, oriental symbols» (предметний об'єкт) vs. «I have a phobia about being caught driving my car on a private road, although I have no idea where this *unreasonable* fear emanates from (пропозиціональний об'єкт) (BNC).

Подібну стратегію реалізують українські та англійські ад'єктиви ментально-го осяяння, щоправда в аспекті зміни референційного статусу учасника, пор. *інтуїтивний* 2 «зумовлений інтуїцією»: «Він мимохіть поклав руку на свій автомат, як перед близькою небезпекою. Краєм ока Воронцов помітив цей *інтуїтивний* солдатський жест» (СУМ, IV, 41); *intuitive* 2 «that acts by intuition or immediate apprehension»: «The first *intuitive* glance, without any elaborate process of reasoning, would show that this would justify every extent of crime» (OED). Семантичний зв'язок вихідної та цільової ситуацій забезпечує компонент «реалізований на основі інтуїції (про учасника)». Однак якщо у вихідному значенні такий учасник виявляє ознаки певного продукту: ментального (*інтуїтивний здогад, знання*), матеріального або духовного (*інтуїтивна творчість*), то в цільовому — вчинку-реакції (*інтуїтивний жест, погляд* і т. ін.).

Ідея ментальної неосяжності пізнаваного об'єкта (трансцендентний стан) породжує імплікацію перевищення, надмірності вияву цього об'єкта: «неспрможний ментально осягнути об'єкт — об'єкт є неосяжним (за кількісними показниками або ступенем вияву)». Основною стратегією семантичного розвитку в цьому випадку є імплікативне дериваційне відношення: ірраціональний стан → трансгресивний стан (*transgressive* «passing beyond some limit»), пор. *незбагнений* 1 «якого не можна збагнути, зрозуміти, осягнути»: «З голови не виходив Василь. Якесь *незбагнення* передчуття спонукувало її сьогодні поспішати до нього» → *незбагнений* 2 «сильний, великий і т. ін. щодо свого вияву, прояву»: «Гігантська машина — *незбагнена* й парадоксальна» (СУМ, V, 311); *nieogarniony* 1 «niedający się w pełni zrozumieć, pojąć, przeniknąć; niedocieczony, niepojęty»: «*Nieogarnione* koleje ludzkiego losu» → *nieogarniony* 2 «niedający się zmierzyć, bardzo wielki, ogromny; niezmierny»: «*Nieogarnione* bogactwo» (KJP); *unreasonable* 4 «excessive in amount or degree» :: *exceed* «to transcend the limits of»: «He had to wait a most *unreasonable* time for a judgment» (OED).

Дієслівні номінації характеризують ірраціональний стан людини за ознакою інтуїтивного споглядання (відображення дійсності в свідомості), пор.: *відчувати* «сприймати інтуїцією, чуттям що-небудь; чуттям угадувати; здогадуватися», *віщувати* «інтуїтивно щось відчувати»; *przeczuwać* «instynktownie, intuicyjnie, podświadomie przewidywać przyszłe wypadki, zwykle złe, niekorzystne», *wyczuwać* «zdawać sobie z czegoś sprawę na podstawie intuicji, instynktu»; *to grok* «to understand intuitively», *to intue* «to know, perceive, or recognize by intuition», *to intuit* «to

know anything immediately, without the intervention of any reasoning process; to know by intuition» тощо.

Однією зі стратегій семантичного розвитку ірраціональних дієслів є актантне дериваційне відношення: ірраціональний стан → стан спостереження, пор. *провіщувати* «інтуїтивно (звичайно серцем) відчувати, передбачати те, що має відбутися»: «Все чує вухо, пильно стежить око і серце теж події *провіщає*» → *провіщувати* «бути прикметою настання яких-небудь змін»: «В ці тривожні часи поява військового із спішним листом могла *провіщати* лише якісь важливі новини» (СУМ, VIII, 138); *przepowiedzieć* «powiedzieć, przewidzieć co będzie w przyszłości na podstawie intuicji»: «*Przepowiedzieć* komuś przyszłe losy, sławę, upadek» > *przepowiedzieć* «przen.»: «Ten jeszcze pożytek w ekonomii mają świszcze, że świstem swoim deszcz i odmianę powietrza *przepowiadają*» (SJP); *divine* «to make out by intuition»: «Then, it seemed hours later, when he sensed or smelt or somehow *divined* that he was almost at the road» → *divine* «of things: to point out, foreshow, prognosticate, portend»: «All things wait for and *divine* him» (OED; BNC). Дериваційне відношення засвідчує розширення концепту ситуації в ієрархії внутрішніх систем людини: інтуїтивне осмислення → імовірнісне, реалізоване на основі припущення, осмислення. На рівні учасників ситуації таке розширення розвивається по лінії зміни рольової характеристики суб'єктного учасника ситуації: суб'єкт чуттєвого сприйняття (Експерієнцер) набуває статусу суб'єкта спостереження (Спостерігача). Семантичним містком реалізації дериваційного зв'язку слугує компонент «факти (відомості), на основі яких суб'єкт робить припущення про (майбутній) перебіг подій». Відмінність полягає в тому, що для Експерієнцера зазначені факти локалізуються в його внутрішньому світі, пор.: «Ворон відчув, як у нього замлоїло під “ложечкою” — так було завжди, коли передчуття *віщувало* цікаву роботу» (КТУМ), а для Спостерігача — в його зовнішньому полі. На такий стан справ вказує зміна комунікативного рангу суб'єкта когніції — Експерієнцер переходить у позицію «за кадром», пор.: «Із хмари місяць показався, і од землі туман піднявся, все *віщувало* добрий путь» (СУМ, I, 693). Подекуди суб'єкт може реалізувати функцію Фонового спостерігача, пор.: «Gdy ptaki o północy latają, mroźną zimę *przepowiadają*» (KJP); «So he continued to scan the sky for the massing of heavy clouds above the moorland, which would *presage* the coming of the snow» (BNC).

Перехід у зону спостереження змінює (зменшує) ступінь достовірності знань суб'єкта когніції про вияв (перебіг) певного стану справ, що породжує імплікацію його ймовірнісної інтерпретації. Така інтерпретація, як правило, орієнтована на зміст певного (стереотипного або прецедентного) стану справ — поведінкового (схемного), пор.: «Я сиділа на підвіконні, спостерігала за тим, як двоє горобців купаються в пилюці, *провіщаючи* зміну погоди на завтра» (КТУМ); «Kogut często trafnie *przepowiada* zmianę pogody (SJP); експресивного (кінесичного), пор.: «Над дворовим вівтарем звивався каламутний дим, раби вже білували чорну тупу, а похмурий погляд сина нічого доброго не *провіщав*» (КТУМ); природного, пор.: «The rising of the mercury *presages*, in general, fair weather» (OED); «Після зими з буйними хурделицями весна була рання й *провіщала* врожай» (КТУМ), або певної метаситуації — символічної, пор.: «Najkorzystniejsze są trzy karty: Słońce *przepowiada* pełną ciepła przygodę miłosną, Gwiazda — świeży, przepiękny romans z nadzieją na przetrwanie, Świat — głęboką, prawdziwą miłość, taką na całe życie» (KJP), знакової, пор.: «In Scotland the owl was called ‘cailleach oidhche’ (night hag), and in Wales ‘aderyn y corff’ (corpse bird). Its hooting was thought to *presage* death, for owls were the personification of restless spirits returning to earth to seek revenge» (BNC).

Іншим варіантом семантичного розвитку ірраціональних дієслів є імплікативне дериваційне відношення — вияв ірраціонального стану → результат такого вияву,

пор. *угадувати* «доходити до певної думки на підставі суб'єктивних почуттів, інтуїтивно»: «Молода дівчина *вгадала* душею, як *вгадують* малі діти, що Василь каже правду, й злякалась» → *угадувати* «розгадувати щось загадкове, таємниче, незрозуміле для інших»: «По тому коржі, що плавав поверх води у мисці, *угадувала* знахарка, від чого те лихо приключилося» (СУМ, X, 371); *wyczuwać* «*zdawać sobie z czegoś sprawę na podstawie intuicji*»: «*Wyczuwać niebezpieczeństwo*» → *wyczuwać* «*domyślać się czyichś zamiarów, rozpoznawać czyjeś uczucia, rozumieć intuicyjnie czyjeś intencje, motywy postępowania*»: «*Od razu go wyczułem. Wiedziałem, że chce mnie oszukać*» (SJP); *guess* «*to form an opinion from indications admittedly uncertain*»: «*At present we can only guess rather than know what Caesar will do*» → *guess* «*to hit upon the answer to (a question), the solution of (a riddle, a parable); to discover by conjecture, divine*»: «*Sure enough it's Barnaby — how did you guess?*» (OED). Дериваційне відношення названого типу доцільно кваліфікувати як результативну метонімію (*end-point metonymy*), реалізовану на основі образ-схематичної трансформації «фокусування кінцевої точки»¹⁹. У цьому випадку відзначено розширення змісту концепту до меж ситуації інактивного (інтуїтивного) споглядання, яке розкриває прихований або відомий з попереднього досвіду зміст певного об'єкта, стану справ, пор.: «— Про що ви говорите? Не доберу, — сказав Прохор, справді *не вгадуючи* потайних намірів тестя. Між музикантами шепотіння, розглядають гостей. *Угадують* між ними Кармелюка» (КТУМ); «*Istotna jest nie tyle realna wędrówka do egzotycznych krajów, ile duchowa postawa pozwalająca ciągle na nowo odkrywać i zwiedzać cudowne archipelagi, pozwalająca *przeczuwać* tajemne związki człowieka i świata*» (KJP) або передбачає (прогнозує) вияв певного стану справ, пор.: «Данило *угадував*, що твердою рукою звідти, з ростово-суздальської сторони, почнуть руські землі збирати» (СУМ, X, 371). Дериваційне відношення засвідчує розширення концепту ситуації в ієрархії внутрішніх систем людини: інтуїтивне осмислення > інферентне, реалізоване на основі умовиводу, осмислення. На рівні учасників ситуації результат такого розширення виявляє залучення (висунення на передній план) актанта, який реалізує смисл «наслідок зміни “ірраціонального (інтуїтивного)” стану справ», пор.: «Рибалки *відгадують* зміни погоди по чайках» (СУМ, I, 568).

Семантичний розвиток ірраціональних дієслів виявляє зміни в аспекті онтологічного статусу учасника ситуації, реалізуючи категоріальне дериваційне відношення — ірраціональний стан → псевдоірраціональний стан, пор. *розуміти* «сприймати не розумом, а інтуїцією, чуттям»: «Ви не маєте своїх дітей і нікого з близьких не втратили на війні. Бо коли б ви *розуміли* все це душею, то не підписали б цього холодного листа» → *розуміти* «сприймати відчуттям, інстинктивно мову, бажання, накази людини (про тварину)»: «Як не дивно, але армійські коні тягнули краще, ніж фермерські круторогі. Може тому, що коні, *розуміючи* мову бійців, напинались і відпочивали по єдиній команді» (СУМ, VIII, 842).

Розширення концепту ситуації «ірраціональний стан» у цьому випадку реалізується на основі аналогової інформації, яку суб'єкт спостереження приписує певному стану справ. Семантична деривація засвідчує перенесення на основі денотативної аналогії (денотативна тотожність фрагментів ситуації): у похідному значенні зберігається компонент вихідного значення «сприймати чуттям, відчуттям», пор. «синкретичні» номінації укр. *нюхом відчувати* «підсвідомим чут-

¹⁹ Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: что категории языка говорят нам о мышлении. — М., 2004. — С. 568.

тям дізнаватися, здогадуватися про що-небудь»: «Старий мисливець *почув нюхом*, що тут допіру пролізла гадюка» (СУМ, V, 457); *собачий нюх* «хтось має здатність легко схоплювати, підмічати, розуміти що-небудь приховане, таємне»: «Герцик увесь день зорить за мною. О, у нього *собачий нюх*» (СУМ, XI, 431); *czuć* «przewidywać, przeczuwać coś instynktownie, podświadomie, domyslać się, spodziewać czegoś»: «*Czuje, że nasza wycieczka na pewno się uda; Pies już z daleka czuje zbliżanie się pana*» (SJP); *sense* «to perceive, become aware of, 'feel' (something present, a fact, state of things, etc.) not by direct perception but more or less vaguely or instinctively»: «The herd *sensed* the danger and made off; Queen Mary watched her closely, *sensing* an enemy» (OED), проте змінюється таксономічний клас учасника ситуації ЛЮДИНА → ТВАРИНА та тип інструменту сприйняття — інтуїція (для людей) та інстинкт (для тварин). Однак якщо в людини такий інструмент заданий «локально», пор.: «Тепер, коли минуле покритлося вже прозорчастим туманом, — тепер тільки всією душою *розумієш*, як чисто тоді все було, як гарно, як чесно» (СУМ, VIII, 842), «*Серцем розуміла*, що ці люди від душі бажують народу щастя» (СУМ, IX, 141), то в тварин — здебільшого «тотально». З цього погляду семантичний перехід видається як реалізація моделі з інкорпорацією Інструмента, пор.: «Вівчарка плавала швидше і, очевидно, добре *розуміла* накази, що передавалися їй» (СУМ, VIII, 842). Щоправда, інструмент «тваринного розуміння» може бути локалізований та відповідно ескорпорований в ситуації, якщо він осмислюється в певному просторово-часовому зрізі²⁰, пор.: «Дома не мав [Євдоким] із ким ні радитись, ні розмовляти, то найбільше говорив із своїми волами. Він і добирав таку скотину, що вона очима *розуміла* людське слово» (СУМ, VIII, 842).

Варто відзначити, що в англійській мові категоріальне дериваційне відношення також виявляє розширення за ознакою зміни таксономічного класу ЛЮДИНА → МАШИНА, пор. *sense* «of a machine, instrument, etc.: to detect (some circumstance or entity)»: «In general particle detectors operate by *sensing* the ionization of atoms caused by the passage of a charged particle» (OED). Ситуація засвідчує зміну статусу учасника: Експерієнцер переходить у ранг Фіктивного експерієнцера — семантичну роль, у якій відсутня ознака «сприймати чуттям, відчуттям». Відсутність зазначеного компонента створює передумову дейктичної інтерпретації ситуації, «чуттєвий складник» якої «доосмислюється» суб'єктом спостереження, пор.: «Today's PAG-ACS fast-charger technology involves intelligent and pulse-charging micro-chip controlled sensing and monitoring devices, which *sense* the amount of charge left in the battery, prevent heat build up, and detect lazy cells, thus maintaining balanced charging» (BNC).

Семантична деривація дієслівної та прикметникової ірраціональної лексики в українській, польській та англійській мовах виявляє ознаки похідності ситуативного типу, що передбачає розширення концепту ситуації в аспекті змін характеристик учасників ситуації. Динаміка розвитку семантичної парадигми названих підкласів лексики засвідчує регулярний характер таких змін, виявляючи розширення концепту ситуації «ірраціональний стан» до меж ситуацій як внутрішніх (реалізованих в ієрархії внутрішніх систем людини), так і зовнішніх (реалізованих в ієрархії ціннісних пріоритетів людини) стратегій.

Стратегії семантичної похідності прикметникової ірраціональної лексики обраних мов виявляють розширення концепту ситуації на основі моделей актантних та імплікативних дериваційних відношень. Актантні моделі відтворюють сценарій каузативної інтерпретації ситуації «ірраціональний стан»: семантичне розширення

²⁰ Див. поняття «атрибутивна дескрипція» в кн.: Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нереферентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика).— М., 1996. — С. 88.

виявляє стратегії зсуву фокуса уваги з учасника на ситуацію причини його виникнення. Імпікативні моделі виявляють розширення концепту ситуації «ірраціональний стан» до меж ситуацій результативного та трансгресивного стану справ. Основу таких розширень визначають імпікації невідповідності або надмірності вияву ірраціонального об'єкта.

Дієслівна ірраціональна лексика виявляє розширення концепту ситуації на основі моделей актантних, імпікативних та категоріальних дериваційних відношень. Актантна модель відтворює сценарій імовірнісної (орієнтованої на зміст певного стереотипного або прецедентного стану справ) інтерпретації ситуації «ірраціональний стан»; імпікативна модель — сценарій інферентної (орієнтованої на прихований або відомий з попереднього досвіду зміст певного об'єкта, стану справ) інтерпретації; категоріальна модель — сценарій асоціативної (реалізованої на основі аналогової інформації про певний стан справ) інтерпретації.

Як показав аналіз динаміки розвитку семантичної парадигми прикметникової та дієслівної ірраціональної лексики, обсяг розширення концепту ситуації «ірраціональний стан» у зіставлюваних мовах неоднаковий. У польській та українській мовах розширення концепту ситуації локальніше в тому розумінні, що виявляє стійкіший зв'язок з вихідною ситуацією: розширення здебільшого охоплює семантичні зони, які кодують інформацію про внутрішні системи людини. В англійській мові такий зв'язок дещо послаблений, що уможливило розширення обсягу концепту ситуації до меж зовнішніх (ціннісних) систем людини.

Відтворення специфіки національно-мовної картини світу визначає доцільність подальших досліджень слів класу ірраціональної лексики в порівняльно-історичному та типологічному аспектах.

(Рівне)

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

КТУМ	— Корпус текстів української мови.— http://www.mova.info/corpus.aspx .
СУМ	— Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
BNC	— The British National Corpus.— http://www.natcorp.ox.ac.uk .
KJP	— Korpus języka polskiego.— http://korpus.pwn.pl/ .
OED	— Oxford English Dictionary.— Oxford, 2009.— 21730 p.
SJP	— Słownik języka polskiego : W 11 t.—Warszawa, 1997.— 14448 s.

O.V. DEMENCHUK

STRATEGIES OF SEMANTIC DEVELOPMENT OF IRRATIONAL WORDS

The article focuses on the strategies of semantic development of irrational vocabulary — a semantic class of words that denote the human state, developing on no rational basis, grounding in no demands of reason, logic, opinion etc. The focus is made on the analysis of semantic derivation models of the adjectival and verbal irrational words in the Ukrainian, Polish and English languages, on the establishment of relations between the source and target meanings, on the ascertainment of semantic paradigm development dynamics of the given classes of words in a contrastive aspect.

Key words: irrational word, strategy, semantic derivation, concept of situation, derivational relations.

СЕМАНТИЧНІ ТА ВАЛЕНТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕДИКАТІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ «ПЕРЕЖИВАННЯ ЗАЗДРОСТІ» В ПОЛЬСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

У статті досліджуються семантичні і валентнісні особливості лексичних одиниць, що позначають переживання заздрості в польській, українській і російській мовах. Порівнюються моделі керування, описуються семантичні валентності предикатів — Експерієнцера, Об'єкта і Причини емоції.

Ключові слова: предикат, актант, валентність, дефініція, модель керування.

Однією з активно досліджуваних проблем у сучасній лінгвістиці є проблема взаємозв'язку семантичних і синтаксичних властивостей дієслівної лексики. С. Д. Кацнельсон свого часу зазначав, що дієслівний предикат, виражаючи певне значення, водночас містить у собі макет майбутнього речення, він має «місця» або «гнізда», що в реченні заповнюються словами¹. Традиція описувати семантику дієслова через типові ситуації з учасниками, або актантами, веде свій початок від генеративної лінгвістики. Л. Теньєр пропонував уявляти дієслово у вигляді своєрідного атома з гачками, що притягує до себе більшу чи меншу кількість актантів, яку він називав дієслівною валентністю². С. Д. Кацнельсон у валентності бачив «щось більше, ніж здатність вступати в синтаксичні відношення»³. Під цим поняттям він розумів синтаксичну потенцію, закладену в лексичному значенні слова. Фактично російський учений висував думку про те, що валентність визначається лексичним значенням слова: «валентність — це властивість значення, у якому є ніби “порожні місця” або “рубрики”, які потребують заповнення, як рубрики в анкеті»⁴. Ю. Д. Апресян, вибудовуючи принципи інтегрального опису мови, великого значення надавав теорії Ч. Філмора про дослідження лексичного значення слова за допомогою предикатно-аргументного синтаксису. Зокрема, він звертав увагу на те, що американський лінгвіст у структурі предиката виділяв не лише кількість аргументів (поверхнева структура), але і їхнє семантичне наповнення, або ролі (глибинна структура)⁵. Теорія валентності знайшла своє продовження в працях багатьох мовознавців, які почали виокремлювати семантичні та синтаксичні валентності⁶.

¹ Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. — М., 1972. — С. 88.

² Теньєр Л. Основы структурного синтаксиса. — М., 1988. — С. 250.

³ Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности // Вопр. языкознания. — 1987. — № 3. — С. 20.

⁴ Там же. — С. 21.

⁵ Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. — М., 1974. — С. 24–25.

⁶ Докладніше про це див., зокрема: Гальона Н. П. До питання про семантико-синтаксичну валентність та її різновиди // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова : Сер. 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. — 2009. — Вип. 5. — С. 132–136.

Наше дослідження стосуватиметься семантичних і валентнісних особливостей лексичних одиниць, що позначають переживання заздрості в польській, українській і російській мовах. Якщо емоції кластера «Жалость» В. Ю. Апресян називає емоціями хорошого ставлення, що викликані поганими подіями⁷, то емоційні переживання групи «Заздрість» можна назвати емоціями поганого ставлення, які викликані хорошими подіями. Описати їх можна через ситуацію, у якій Експерієнцер відчуває щось погане до Об'єкта через те, що з ним відбувається щось хороше. Основними мовними репрезентантами переживання емоцій є дієслівні предикати. На наш погляд, дієслова семантичного поля «Заздрість», так само як і семантичного поля «Співчуття»⁸, мають три семантичні валентності — Експерієнцера, Об'єкта та Причини. Хоч у науковій літературі актантно-рольову структуру предикатів на позначення переживання заздрості різні дослідники представляють по-різному.

Українська дослідниця О. Ясіновська у складі трьохактантної структури заздрості виділяє суб'єкта (носія стану), об'єкта (стосовно кого виявляється почуття) та предмет (те, що викликає заздрість)⁹. На думку В. Г. Гак, заздрість можна описати за допомогою ситуації, у якій беруть участь суб'єкт (S), предмет заздрості (O) та «господар» предмета, що викликає заздрість (T). Учений подає два можливі варіанти ситуації: $S^+ > T (-O)$ та $S^- > T (+O)$, тобто, якщо T не володіє O, це викликає позитивні емоції в S, якщо ж T володіє O, то в S це викликає негативні емоції і він може захотіти отримати O¹⁰. Дозволимо собі подискутувати з автором, оскільки вважаємо, що заздрість виникає лише тоді, коли, користуючись метамовою В. Г. Гак, «господар» (T) володіє предметом заздрості (O), тобто ми погоджуємося з другим варіантом ситуації: $S > T (+O)$. Перший варіант $S^+ > T (-O)$ — «T не володіє O, і це викликає позитивні емоції у S», на нашу думку, репрезентує не заздрість, а близьку до заздрості емоцію злорадства. За версією С. Г. Воркачова, у семантичній структурі російського предиката *завидовать* є місце для суб'єкта, прямого об'єкта (блага та якості, яким заздять) та непрямого об'єкта (особа, якій заздять)¹¹. Польська дослідниця М. Гугала вказує, що в текстах, які описують переживання заздрості, можна виділити три актанти: експерієнцера (X), об'єкта заздрості (Y) — предмет, якому заздрить експерієнцер, та особу (Z), якій заздрить експерієнцер і з якою він себе порівнює. Проте, як зазначає авторка, на поверхні висловлення, що описує заздрість, необов'язково має з'являтися інформація про всіх трьох учасників, цілісну картину ситуації можна найчастіше відтворити на основі контексту¹². О. Є. Філімонова пропонує загальну модель опису переживання заздрості в англійській мові: $S \text{ envy } S_n (O)$, де S — суб'єкт емоції, S_n — суб'єкт або суб'єкти, на яких скерована емоція, O — об'єкт або властивість, які є бажаними, але володіти якими неможливо. Уживан-

⁷ Апресян В. Ю. Валентность стимула у русских глаголов со значением эмоций: связь семантики и синтаксиса // Рус. яз. в науч. освещении. — М., 2015. — № 1 (29). — С. 53.

⁸ Про валентнісні характеристики дієслівних репрезентантів емоцій групи «Співчуття» див.: Ніколаєнко Л. І. Семантика і валентність дієслів семантичного поля «Співчуття» (на матеріалі польської, української та російської мов) // Мовознавство. — 2017. — № 2. — С. 44–54.

⁹ Ясіновська О. Концептуалізація заздрості у християнській культурній парадигмі // Вісн. Львів. ун-ту : Сер. філол. — 2011. — Вип. 52. — С. 71.

¹⁰ Гак В. Г. Актантная структура грехов и добродетелей // Логический анализ языка. Языки этики. — М., 2000. — С. 93.

¹¹ Воркачев С. Г. Зависть и ревность: к семантическому представлению моральных чувств в естественном языке // Изв. РАН: Сер. лит. и яз. — 1998. — Т. 57. № 3. — С. 41.

¹² Gugała M. Pojęcie zazdrości i jego wykładniki leksykalne w języku polskim // Poradnik Językowy. — 2004. — N 6. — S. 53.

ня в моделі дужок авторка пояснює факультативністю представлення об'єкта в поверхневій структурі¹³.

Як свідчить аналіз теоретичних джерел, серед мовознавців немає одностайності щодо складу учасників ситуації, яка репрезентує переживання емоції заздрості. Те, що багато дослідників називає предметом заздрості, необов'язково має бути конкретною річчю, досить часто заздрість викликають абстрактні поняття (успіхи, слава). Ми називаємо цей актант Причиною і повністю погоджуємося з О. М. Вольф у тому, що модель опису емоційних переживань неодмінно мусить включати Причину, експліцитну чи імпліцитну, оскільки будь-яка емоційна реакція завжди є наслідком певного впливу. «Причина емоції — це подія, яка може позначатися в різний спосіб як у межах певного висловлення, так і поза його межами»¹⁴. Як зауважує лінгвістка, деякі автори розглядають Причини як Об'єкти емоцій: *Он испугался лая собаки, де лай собаки* можна сприймати і як Причину переляку, і як Об'єкт емоційного ставлення¹⁵. Гадаємо, що в наведеному прикладі *лай собаки* слід трактувати як два окремі актанти — Причину (*лай*) та Об'єкт (*собаки*). Інша російська дослідниця, А. А. Залізник, стверджує, що в деяких предикатів другий актант може бути одночасно і Причиною, і Об'єктом внутрішнього стану¹⁶. Зазначимо, що в таких ситуаціях досить часто використовують термін Стимул, щоправда іноді його вживають лише як синонімом до Причини¹⁷. У своєму дослідженні ми дотримуємося думки про те, що актантно-рольова структура предикатів на позначення переживання заздрості в польській, українській і російській мовах складається з трьох учасників: Експерієнцера, Об'єкта та Причини. Причина фактично позначає предмети чи властивості, які наявні в Об'єкта і відсутні в Експерієнцера і які останній також хотів би мати.

Як відомо, словникові дефініції часто не дають потрібного уявлення про дієслова емоцій, оскільки представляють їх через синоніми або конструкції з іменниковими назвами емоцій. Досить поширеним способом опису семантики лексичних одиниць є семантична мова, або метамова. Л. Йорданська російську лексему *завидовать* тлумачить таким чином: *А завидует С в В* — «А роздратований через відсутність у А факту В, який А прагне мати, і через наявність факту В у С»¹⁸. Ю. Д. Апресян подає таку семантичну експлікацію цього дієслова: *Х завидует Z-y* — «Х не має Z-а, а Y має Z, і X переживає негативну емоцію, що каузується бажанням, щоб Y не мав Z-а, а X мав Z»¹⁹. Польський мовознавець М. Гроховський не погоджується з Ю. Д. Апресяном і заперечує наявність семантичного компонента 'щоб хтось не мав чогось' у семантичній структурі як дієслова *завидовать*, так і польського відповідника *zazdrościć*²⁰. Він стверджує,

¹³ Филимонова О. Е. Эмоциология текста. Анализ репрезентации эмоций в английском тексте. — СПб., 2007. — С. 315.

¹⁴ Вольф Е. М. Эмоциональные состояния и их представление в языке // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. — М., 1989. — С. 65.

¹⁵ Там же. — С. 56.

¹⁶ Залізник Анна А. Многозначность в языке и способы ее представления. — М., 2006. — С. 445.

¹⁷ Див., зокрема: Апресян В. Ю. Валентность стимула у русских глаголов... — С. 41; Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — М., 2004. — С. 278.

¹⁸ Jordanskaja L. Próba leksykograficznego opisu znaczeń grupy rosyjskich słów oznaczających uczucia // Semantyka i słownik: praca zbiorowa pod red. A. Wierzbickiej. — Wrocław, 1972. — S. 120.

¹⁹ Апресян Ю. Д. Избранные труды. — М., 1995. — Т. 1. — С. 107.

²⁰ Grochowski M. Pojęcie zazdrości. Próba eksplikacji semantycznej // Acta Universitatis Nicolai Copernici : Filologia polska XXXI. — 1990. — Z. 192. — S. 42.

що всупереч досить поширеним поглядам заздрість не є почуттям, яке можна порівняти з ненавистю до когось, також це не є стан роздратування чи прикρόсті через те, що комусь добре. Автор пропонує власну семантичну експлікацію дієслова *zazdrościć*: *X zazdrości Y-owi, że YP* — «Х думає, що Х не Р; Х думає, що YР; Х думає, що Y-у добре, що YР; Х відчуває, що Х -у погано, бо Х думає, що Х не Р і Х хоче Р; Х відчуває, що Х був би задоволений, якби ХР»²¹. Подібне тлумачення переживання емоції, що позначається польським іменником *zawiść*, подає і А. Вежбицька: *X czuje zawiść* — «іноді хтось думає приблизно так: “щось хороше сталося з кимось іншим, це не сталося зі мною; я хочу, щоб такі речі, як ця, відбувалися зі мною”, тому цей хтось відчуває щось погане; Х відчуває щось подібне»²². Зауважимо, що словникові дефініції польського іменника *zawiść* включають семи ‘неприязнь’ та ‘ненависть’, пор.: «*silne uczucie niechęci, nienawiści do kogoś z powodu jego sukcesów, powodzenia*» (USJP)²³. Російський мовознавець І. Г. Милославський ситуацію, яку позначає дієслово *завидовать*, описує так: «Х має А, а Y, який не має А, переживає стосовно Х погані почуття. У випадку чорної заздрості погані почуття Y стосовно Х доходять до побажання Х найстрашнішої біди, у випадку ж білої заздрості Y просто також хоче мати те, що має Х, не відчуваючи при цьому жодних поганих почуттів до Х»²⁴. На нашу думку, кожен переживає ту чи іншу емоцію індивідуально, по-своєму. У когось заздрість — це лише бажання мати те, що має Об’єкт, у іншого вона забарвлена неприязню чи навіть ненавистю до Об’єкта. Однак усі типи переживання заздрості об’єднує Причина — те, що має Об’єкт заздрості і не має Експерієнцер. Це становить безумовну цінність для Експерієнцера, тому він страждає і дуже прагне також це мати.

У сучасній польській мові переживання емоції заздрості об’єктивується дієсловом *zazdrościć*: «*odczuwać zazdrość; odczuwać żal z powodu tego, że komuś się dobrze powodzi, że ktoś coś ma, pragnąc tego dla siebie*» (SJPD), «*cierpieć z powodu czyichś sukcesów, czyjegoś powodzenia, odczuwać żal, że ktoś posiada to, czego się samemu nie ma; odczuwać zazdrość*» (SWJP). Польський іменник *zazdrość*, на відміну від дієслова, позначає два почуття: заздрість — «1) *uczucie przykrości, żalu spowodowane czyimś powodzeniem, szczęściem, stanem posiadania itp. i chęć posiadania tego samego*» та ревності — «2) *uczucie niepokoju co do wierności osoby kochanej, podejrzliwość i dążenie do wyłączności w tym zakresie, chęć przeciwdziałania ewentualnemu naruszeniu tej wyłączności*» (SJPD). На морфо-синтаксичному рівні відмінність між почуттями виражається в різній валентності: *zazdrość o co* позначає заздрість, *zazdrość o kogo* — ревності. Можна сказати, що польська лексема *zazdrość*, на думку Є. Є. Стефанського, позначає синкретичне, нерозчленоване почуття заздрості-ревності²⁵. Крім цього, на позначення сильної заздрості в польській мові вживається іменник *zawiść* «*silne uczucie niechęci do kogo na widok jego sukcesów, powodzenia; silna zazdrość*» (SJPD), «*silne uczucie niechęci, nienawiści do kogoś z powodu jego sukcesów, powodzenia*» (USJP). Однокореневі дієслова *zawidzieć* «*daw. a) czuć do kogo*

²¹ Ibid. — S. 43.

²² Wierzbicka A. Semantyka: Jednostki elementarne i uniwersalne. — Lublin, 2006. — S. 193.

²³ Список умовних скорочень див. у кінці статті.

²⁴ Милославский И. Великий, могучий русский язык // Наука и жизнь. — 2009. — № 6. — С. 30.

²⁵ Стефанский Е. Е. Концептуализация негативных эмоций в мифологическом и современном языковом сознании (на материале русского, польского и чешского языков): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Волгоград, 2009. — С. 24.

zawiść; zazdrościć komu; b) nienawidzieć kogo, czego» (SJPD) та *zawiścić* «daw. czuć zawiść; zazdrościć» (там же) є застарілими і в сучасній мові не функціонують. Дієслово *zazdrościć*, на відміну від іменника, є моносемантичним, позначає лише переживання заздрості і має такі моделі керування²⁶:

Ktoś zazdrości komu, że ..., напр.: «I tak wiem, zazdroszczą mi, że ojciec ma sklep» (О. Мінковський), «<...> a nawet zaczął zazdrościć pannie Marioli, że taką pracę znalazła tuż obok, gdy one muszą jej szukać na Zachodzie» (Є. Ставінський), «Ona była taka dobra. Wszyscy mi zazdrościli, że mam taką wspaniałą żonę» (М. Чеслік), «Zazdrościł kolegom, że głupcy, tumany bez wykształcenia, a mają domy, samochody, pieniądze» (В. Корчинська); **Ktoś zazdrości komu czego**, напр.: «Waldemar ma poważne plany, chodzi na kurs pomaturalny, chce otworzyć pracownię fotograficzną <...> Ma malucha, którego mu wszyscy zazdroszczą» (Є. Новацька), «Zazdrościła mu tej góry pieniędzy, sama dobrze nie wiedząc, co by z nią zrobiła na jego miejscu» (К. Болгар), «Wasza złość na mnie polega tylko na tym, że mi zazdrościcie siły, której nie macie» (С. Біткевич); **Ktoś zazdrości komu kogo (z jakiego powodu)**, напр.: «Zazdrościli Henrykowi takiego pięknego samochodu i takiej dziewczyny. Obejmowałam go wtedy i opierałam mu głowę na ramieniu, a onjechał dumny i wyprężony i uśmiechał się pod nosem» (М. Соболев), «Marysia poszła do szkoły. Uczyła się bardzo dobrze. Nauczyciele mówili, że ma wielkie zdolności. Wszyscy na wsi zazdrościli Kropie takiej córki. Bo ona i w domu umiała wszystko zrobić» (Е. Нізюрський).

В останній моделі керування Причиною є інша особа та пояснення, чому саме вона викликає почуття заздрості. Модель **Ktoś zazdrości komu, że ...**, де Причина об'єктивується у формі підрядного речення, легко перетворюється на спрощену модель **Ktoś zazdrości komu czego/ kogo**, у якій Причина виражена іменником у родовому відмінку, напр.: *Zazdrościł kolegom, że mają domy, samochody, pieniądze* > *Zazdrościł kolegom domów, samochodów, pieniędzy. Wszyscy mi zazdrościli, że mam taką wspaniałą żonę* > *Wszyscy mi zazdrościli takiej wspaniałej żony*. Об'єкт при дієслові *zazdrościć* завжди має форму давального відмінка.

У ролі предиката емоційного стану заздрості в польській мові також може виступати прикметник *zazdrosny* в першому значенні: «1) pragnący tego, co ma ktoś inny, odczuwający żal, że komuś się powodzi lepiej niż jemu; świadczący o czyjejsz zazdrości» (SJPD), «1) cierpiący z powodu czyichś sukcesów, czyjegoś powodzenia; pragnący mieć to, co posiada ktoś inny; będący wyrazem czyjejsz zazdrości» (SWJP). Причина в моделях керування з прикметниковим предикатом завжди об'єктивується іменником в акузативі з прийменником *o*. Об'єкт виражається родовим відмінком належності або присвійним займенником, однак він не завжди присутній у моделі:

Ktoś jest zazdrosny o co (kogo / czyje), напр.: «Najpierw byłem zazdrosny o sukcesy Roberta, a potem ta zazdrość zmieniła się w podziw <...>» (І. Ірединський), «Dwaj bracia Małego Kruka, zazdrośni o jego przywódcze talenty, usiłowali go zamordować» (З. Теплицький), «Może też niektóre z nich były zazdrosne o jej rosnące wpływy, i wykorzystały szansę, aby się jej pozbyć z Kolegium?» (Е. Гайнич); **Ktoś jest zazdrosny o co**, напр.: «Zawsze byłem dobrą suflerką. I nie jestem

²⁶ Визначення моделей керування ми здійснювали шляхом аналізу фактичного матеріалу з національних лінгвістичних корпусів: Narodowy Korpus Języka Polskiego.— <http://nkjp.pl>; Український національний лінгвістичний корпус.— http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlc/; Національний корпус російського мови.— <http://www.ruscorpora.ru>.

zazdrosna o oklaski» (Г. Ковалевська), «Grafomanka zazdrosna o sławę literacką» (Ю. Ген), «Był jakiś... trudno ująć to jednym zdaniem... może zawistny, zazdrosny o wszystko, chyba tak» (М. Гарни).

Причина разом з Об'єктом почуття може об'єктивуватися в підрядному реченні:

Ktoś jest zazdrosny, że ..., напр.: «Ona miała do mnie żal, że wieczorem nie chciałem pójść do dyskoteki. Ja byłem zazdrosny, że dobrze się czuje w dużym towarzystwie» (З. Мільська-Вжосинська), «<...> koleżanki były zazdrosne, że mojej matce się udało jeszcze bardziej niż im uporządkować własny dzień i dlatego do swoich rozkładów dnia wstawiły telefonowanie do niej, aby torpedować jej plany» (Т. Пьонтек), «— Mam tylko to do powiedzenia, że koledzy z zarządu szkolnego są po prostu zazdrośni, że chodzę z towarzyszem Mikuciem <...>» (Г. Грінберг).

М. Гугала стверджує, що між двома основними конструкціями, які використовуються для експлікації переживання заздрості в польській мові (*X jest zazdrosny o Y* та *X zazdrości Z-owi Y-a*), існує семантична відмінність. Конструкція з прикметником стосується заздрості X-а з приводу того самого предмета (Y), що належить Z-у, за допомогою ж дієслова повідомляють про бажання X мати такий самий предмет (Y), який має Z, тобто у значенні дієслова відсутній компонент 'бажання мати виключно той самий Y' ²⁷. На нашу думку, словникові дефініції польського прикметника та дієслова такої відмінності не об'єктивують. Крім цього, дослідниця зазначає, що предмет заздрості при прикметниковому предикаті завжди має абстрактний характер, це може бути *ślawą, popularność, sukcesy* ²⁸. Однак приклади з Національного корпусу польської мови доводять, що Причиною заздрості в конструкціях з прикметниковим предикатом можуть бути і конкретні предмети: «Tancerki obserwowały się wzajemnie, wyczulone na każdy sukces rywalki. Były zazdrosne o twarz, nogi, biust, figurę, sylwetkę <...>» (А. Заневський). Варто додати, що для прикметника *zawistny* «czujący niechęć, niepawieść do kogoś z powodu jego osiągnięć, powodzenia, kierujący się tym uczuciem; zazdrosny» (SJPD) неможлива конструкція **Ktoś jest zawistny o co*, навіть якщо він виступає у функції іменного присудка.

В українській мові переживання емоції заздрості позначається дієсловами *заздрити, зазидувати, заздритися, заздростити* та предикативними прислівниками, або словами категорії стану: *заздро, заздрісно, зазидно*. Дієслово *заздрити* тлумачиться в СУМ-і через іменникову назву без жодних вказівок на його диференційні ознаки: «відчувати заздрість до кого-, чого-небудь» (СУМ), а *заздрість* своєю чергою — як «почуття роздратування, досади, викликане якоюсь перевагою, вищістю, добробутом іншого; пристрасне бажання мати що-небудь, досягти того, що є в іншого» (там же). Синонімічне *завидувати* в СУМ-і подається як нейтральне, у Словнику української мови в 20-ти томах маркується вже як розмовне (СУМ-20). Натомість *заздритися* «розм. те саме, що заздрити; заздрячи, пристрадно бажати, прагнути оволодіти чим-небудь» (СУМ) в обох словниках подається як розмовне, а *заздростити* — як діалектне. Українські дієслова мають різноманітні моделі керування. Найтиповішою є дативна конструкція, у якій семантика Об'єкта забарвлена семантикою Адресата, Причина об'єктивується за допомогою підрядного речення:

Хтось заздрить / завидує кому (з якої причини), напр.: «Артем напружено стежив за його рухами, щиро заздрячи археологи: адже він перший ступив за

²⁷ Gugała M. Op. cit. — S. 56.

²⁸ Ibid. — S. 54.

загадкову стіну...» (В. Владко), «Василь заздри́в братові, що той гарцює на коні, а він мусить біля кабиць терти пшоно, товкти сало та банити й шарувати всякий посуд» (А. Кащенко), «Нам всі в селі завиду́вали, що в нас хата така велика, і що діти всі тьфу-тьфу-тьфу виросли, що і дідो твій до професора доробився...» (Л. Дереш), «Він іще погляда́в за нею вслі́д і завидува́в у душі Кра́нцовському, що може обніма́ти таку любу особу» (Л. Мартович).

Можуть бути спрощені дативні моделі, де Причина виражена не підрядним реченням, а іменником у родовому відмінку або прийменниково-іменниковими конструкціями:

Хтось завидує кому чого, напр.: «Меншиков завидува́в цареві не тільки його царського вінця, але й тої велетенської сили, того “твердого характеру”, котрому ніщо й ніколи не могло устоя́тися» (Б. Лепкий), «Він [Славко] знав Кра́нцовського за дуже статечного чоловіка. Не раз завидува́в йому панських манер і такту» (Л. Мартович); **Хтось заздрить кому за що**, напр.: «Йому страшенно заздрили за його успіхи в науці, якій він відда́в усю свою волю, всі думки, всі почуття <...>» (Д. Бузько); **Хтось заздрить кому в чому**, напр.: «Він навіть заздрив у дечому Дмитру Івановичу — його фантазії, його умінню одним ривком проріза́тися думкою кудись далеко, на території, зовсім не обжиті думками інших <...>» (Ю. Мушкетик), «Сестра сестрі заздрить у красоті» (Українське народне прислів'я).

Значно рідше Об'єкт може виступати в акузативі з прийменником *на*:

Хтось заздрить на кого (з якої причини), напр.: «[Мавка:] Се так, як голу́би... Я часом заздри́ла на їх: так ніжно вони кохаються...» (Л. Українка).

Іменником чи займенником у давальному відмінку або знахідному з прийменником може бути виражена і Причина, тоді як Об'єкт — іменником у родовому належності або присвійним займенником чи прикметником:

Хтось заздрить/завидує чому (кого / чийому), напр.: «Марі́ка по-доброму заздри́ла успіхам кузи́ни <...>» (О. Авраменко), «Коле́ги та друзі навіть заздри́ли його вмінню викручува́тися в найскладніших обставинах» (І. Ле), «Пригада́ли вони тоді, як дід Ула́с плеска́в, як вони завидува́ли Федоровому покуманню» (П. Мирний), «Він завидува́в щастю вчителів і з кожним днем все більше прив'язува́вся до Петрика» (М. Стельмах); **Хтось заздрить/завидує/заздриться на що (кого / чие)**, напр.: «<...> ко́жне заздрить на твої розкоші і з мечем та вогнем ге́ть же́не твої діти <...>» (М. Старицький), «Всі завидую́ть на на́шу хату» (П. Мирний), «На велику худо́бу, ба́тьківщину її [дівчини] заздри́лись» (Г. Барвінок).

Так само як і в польській мові, Причиною в дативній моделі керування може бути не лише предмет або властивість, а й інша особа та пояснення, чому саме вона викликає почуття заздрості:

Хтось завидує кому кого (з якої причини), напр.: «І ма́ти вмовкає, усмі́хне́ться... і стає знов добра; вона дала б і ду́шу за свого Гри́цька, якого їй чи не всі за́видують, та́кий вже гарний і розу́мний вда́вся» (О. Кобилянська).

Причина разом з Об'єктом можуть об'єкти́вуватися в підрядному реченні:

Хтось заздрить / заздростить, що..., напр.: «Я прислу́хала́ся до їхньої розмо́ви і заздри́ла, що ма́ти більше люби́ть Га́льку, ніж мене́» (А. Лисовець), «Всі заздрости́ли, що Во́лодько ма́є лаке́ровану рем'яну по́пругу з бляхо́ю та орло́м» (У. Самчук).

В українській мові емоційний стан заздрості може передаватися за допомогою предикативних прислівників *заздро*, *заздрісно*, *завидно*. Експерієнцер при такому предикаті завжди має форму давального відмінка, Причина та Об'єкт найчастіше об'єкти́вуються в підрядному реченні:

Комусь заздро / заздрісно / завидно, що ..., напр.: «Прокопові заздро, що я злетів на таку височінь, що маю заснувати свій інститут» (О. Гончар), «Було трохи заздрісно, що Кость Рижиков скоро стане електриком, що він часто бачиться з Катєю, говорить з нею» (М. Дашків), «Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городского козака повно в господі» (П. Куліш); **Комусь заздро / заздрісно на те, що...**, напр.: «На щастя, перерва була невеликою, і вчитель читописання вгамував розбурханий народ — аж заздрісно стало на те, як легко це йому вдалося» (Н. Околітенко).

У конструкціях із прислівниковим предикатом Об'єкт може виступати у знахідному відмінку з прийменником, а Причина — у підрядному реченні:

Комусь заздро / заздрісно на кого (з якої причини), напр.: «Семен видів, що всі ті люди й веселі й щирі до себе, та й від того стало йому неначе заздро на тих людей» (Л. Мартович), «Кухарям, котрі лишалися в Січі, ніколи в небо глянути. Й заздро їм на козаків, котрі юрбами блукали од куреня до куреня <...>» (Ю. Мушкетик), «А коли вам заздрісно на тих “власних”, що автом своїм православних по селах лякають, так що ж: понюхайте запальничку, щоб і вам бензином завоняло <...>» (О. Вишня).

Прийменниковою формою знахідного відмінка може виражатися і Причина емоції, а Об'єкт — іменником у родовому належності або присвійним займенником чи прикметником. Він також може бути відсутнім безпосередньо в моделі керування і реалізуватися в попередньому чи наступному контексті:

Комусь заздро / заздрісно / завидно на кого / на що (кого / чие), напр.: «— А вам заздро на мого чоловіка? — умішається Галя» (П. Мирний), «“<...> бойка чорнобрива, бодай же тебе шляк трафив!” — думала собі Пазя про Гандзю, бо завидно їй було на Гандзині чорні брови» (Л. Мартович), «Чи заздрісно тобі на сю корону, сю багрянлицю, сее берло?» (Л. Українка).

Переживання емоції заздрості може передаватися за допомогою фразеологічної одиниці *завидки беруть*. Експерієнцер у всіх моделях керування з фразеологічним предикатом є акузативним, Об'єкт може виражатися прийменниковим акузативом або родовим належності, Причина — також прийменниковим акузативом або підрядним реченням:

Когось завидки беруть, що... напр.: «А тебе завидки беруть, що не всі парубки біля тебе?» (І. Карпенко-Карий), «Її трохи брали завидки, що “жовтогаряча” Маруся, багато молодша за неї, похопилась знайти собі жениха» (І. Нечуй-Левицький); **Когось завидки беруть на що (кого / чие)**, напр.: «Із Січі запорожці ходили воювать з ворогами. І взяли завидки ворогів на їх хист та одвагу» (М. Кропивницький), «Беруть завидки на чужі пожитки» (Українське народне прислів'я); **Когось завидки беруть на кого (з якої причини)**, напр.: «<...> їх уже брали завидки на таку щедрю чи дурну покупницю, що знадилась на чортзна-що» (Б. Антоненко-Давидович), «<...> та чи не тю на вас, баби, чого се ви розкаркались, як гайворони на сніг, завидки беруть на людські діти, що свої невдатні?!» (О. Забужко).

У російській мові на позначення переживання заздрості існує лише одне дієслово *завидовать*, яке, так само як і в українській, тлумачиться через іменникову назву: «испытывать чувство зависти» (ССРЛЯ), тоді як *зависть* — «чувство досады, вызванное превосходством, удачей другого; желание обладать тем, что есть у другого» (там же), «чувство досады, раздражения, вызванное превосходством, успехами, благополучием другого» (БТСРЯ). Детальну дефініцію вказаного дієслова подає у своєму словнику В. Даль: «досадовать на чужую уда-

чу, счастье, болеть чужим здоровьем, жалеть, что у самого нет того, что есть у другого»²⁹. Російське дієслово має такі моделі керування:

Кто-то завидует кому (по какой причине), напр.: «Японец не скрывая завидовал ребятам — им было тепло» (Г. Белых), «Вид у него был счастливый и хамский. Даже конвоиры завидовали ему» (С. Довлатов); **Кто-то завидует чему (кого / чьему)**, напр.: «Но глубоко в душе, сквозь все осуждения и попреки я завидую его безоглядной свободе» (Д. Гранін), «Завидовал Сомов не только доброте сестры <...> но и умению выдержанно вести себя в любом обществе» (О. Сарнова); **Кто-то завидует, что...**, напр.: «Проклятая цапля! Он, верно, завидует, что я сижу в директорском кабинете и очиниваю перья для его превосходительства» (М. Гоголь), «А кто-то завидует, что я на диване валяюсь» (В. Чехова).

Як свідчить фактичний матеріал, найпоширенішою для дієслова *завидовать* є дативна модель керування, де Причина виражена підрядним реченням, та спрощена модель, у якій форму давального відмінка має Причина, а Об'єкт — родового належності. Також Причина й Об'єкт можуть реалізуватися в підрядному реченні.

У російській мові, так само як і в українській, предикат із семантикою емоційного стану заздрості може бути не лише дієслівним, а й прислівниковим. У ролі предиката виступає прислівник *завидно*, при цьому Експерієнцер завжди є дативним, Об'єкт і Причина заздрості зазвичай представлені в підрядному реченні:

Кому-то завидно (по какой причине), напр.: «Им было весело, и Нине стало завидно» (Г. Щербакова), «В такие скверные минуты было мне досадно и завидно: ведь вот живет же человек, у которого есть огромное любимое дело, слава, прелестная жена <...>» (М. Арцибашев); **Кому-то завидно, что...**, напр.: «Кольке было завидно, что Васька куда-то уезжает, и он возненавидел его» (Д. Мамін-Сибіряк), «Я вижу, Алексей Иванович, вам завидно, что наконец в газете не о вас, а обо мне пишут» (О. Арбузов).

Іноді обидва актанти можуть реалізуватися у спрощеній конструкції без підрядного речення, коли Причина виражена давальним відмінком, а Об'єкт — формою родового належності:

Кому-то завидно чему (кого / чьему), напр.: «Было очень завидно не таланту автора, это уж от бога, а трудолюбию <...>» (М. Гаспаров), «Надежда Александровна весела, сделалась даже веселее Веры, которой было завидно счастием сестры, сумевшей своего Пашку поместить в одной квартире <...>» (Ф. Решетников).

Ще одна досить незвична модель керування прислівникового предиката, у якій Експерієнцер і Об'єкт мають форму давального відмінка, а Причина виражена означенням Об'єкта або підрядним реченням:

Кому-то завидно кому (по какой причине), напр.: «Ей было до боли завидно этой бойкой, сытой, устроенной при месте женщине и жаль своих собственных неудач» (О. Амфітеатров), «Ему на миг стало завидно Лапе, который женится на Фене» (А. Зарін).

Предикат емоційного стану заздрості в російській мові, так само як і в українській, може бути фразеологічним з аналогічними моделями керування:

Кого-то завидки берут на кого / на что, напр.: «— Давно — говорит, завидки берут на тех девок да молодок, коих в барский дом наряжают» (П. Бажов), «Завидки их, что ль, берут на красоту да на смелость, не пойму, чего так нещадны, тож ведь молодые» (І. Єфремов); **Кого-то завидки берут (по какой причине)**,

²⁹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1981. — Т. 1–4.

напр.: «Прочих солдат завидки берут, а у нас в первом батальоне лафа» (С. Чорний), «Просто завидки берут — до чего толковая девка» (В. Распутін).

Хоча частіше фразеологізм *завидки бурут* як у російській, так і в українській мовах уживається лише з Експерієнцером, а решта учасників ситуації — Об'єкт і Причина емоції — читаються з контексту.

Таким чином, репрезентація емоційного стану заздрості в порівнюваних мовах може відбуватися не лише за допомогою дієслів, але й шляхом використання предикативних прислівників і фразеологічних одиниць в українській і російській мовах та прикметників — у польській. Аналіз фактичного матеріалу з національних лінгвістичних корпусів дозволив виявити різні моделі керування предикатів зі значенням «переживання заздрості». Досліджувані предикати мають три семантичні валентності — Експерієнцера, Об'єкта і Причини. При дієсловах і прикметниках Експерієнцер завжди виражається номінативно, при предикативних прислівниках він є дативним, при фразеологічних одиницях — акузативним. Об'єктом емоційних переживань групи «Заздрість» є інша особа. Найтиповішим морфо-синтаксичним способом його вираження у трьох мовах є давальний відмінок. Іноді в дативі може виступати і Причина емоції, а Об'єкт при цьому має форму родового відмінка належності або виражається присвійними займенниками чи прикметниками. Зазвичай Причина об'єктивується за допомогою підрядних речень, а також прийменниково-іменникових конструкцій. Доволі часто цей актант у моделі керування поряд з Експерієнцером і Об'єктом не присутній і стає зрозумілим з контексту. Лексичні одиниці, що позначають переживання заздрості, є моносемантичними, за винятком польського прикметника *zazdrosny*, друге значення якого пов'язане з переживанням ревності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БТСРЯ — Большой толковый словарь русского языка / Под ред. С. А. Кузнецова.— СПб., 2002.— 1535 с.
 СУМ — Словник української мови : В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
 СУМ-20 — Словник української мови : В 20 т.— К., 2010–2015.— Т. 1–6.
 USJP — Uniwersalny słownik języka polskiego / Pod red. S. Dubisza.— Warszawa, 2003.— Т. 1–4.
 SJPD — Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego.— Warszawa, 1958–1969.— Т. 1–11.
 SWJP — Słownik współczesnego języka polskiego / Pod red. B. Dunaja.— Warszawa, 1996.— 1393 s.

L. I. NIKOLAIENKO

SEMANTIC AND VALENCY CHARACTERISTICS OF PREDICATES WITH THE MEANING «EXPERIENCING ENVY» IN POLISH, UKRAINIAN AND RUSSIAN

The article is a study of semantic and valency properties of lexemes that denote the experiencing of envy in Polish, Ukrainian, and Russian. The author compares their patterns of government and describes their semantic valencies determining such actants as Experiencer, Object and Emotion Cause.

Keywords: predicate, actant, valency, definition, government pattern.

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В АСПЕКТІ ЖАНРОВОЇ ТА РЕГІСТРОВОЇ ТЕОРІЙ

Стаття присвячена проблемі впливу жанрових та регістрових параметрів на створення дискурс-портрета публічної мовної особистості. Розглядаються основні напрями лінгвістичної генології, концепції дослідження контексту в дискурс-аналізі, розмежування понять «жанр», «регістр», «контекст». Визначається роль цих понять у створенні дискурс-портрета публічної мовної особистості.

Ключові слова: мовна особистість, дискурс, дискурс-аналіз, дискурс-портрет, мовленнєвий жанр, мовленнєва подія, інтертекстуальність.

Дослідження мовної особистості та створення її узагальненого дискурс-портрета передбачають визначення всіх мовленнєвих жанрів, які вона використовує. Навіть при побіжному розгляді мовленнєвої діяльності мовних особистостей спостерігаємо істотні індивідуальні ознаки, що виявляються в самому виборі відповідних жанрів та способів їх функціонування. Про це свідчать дані досліджень інституційного публічного дискурсу: урядовці (прем'єр-міністри, президенти, парламентарі, міністри тощо) можуть мати сторінки в соціальних мережах, але в різний спосіб «підтримувати» їх, виголошувати публічні промови, істотні відмінності між якими значною мірою залежать від особистості мовця.

Новим підходом є застосування жанрового та регістрового аналізу мовної особистості, зокрема сфери її функціонування в публічному дискурсі. Мовна особистість є об'єктом дослідження, а жанри та реєстри характеризують спосіб її реалізації в публічному дискурсі. Водночас цей підхід зумовлює необхідність розв'язання низки дискусійних питань, які умовно можна поділити на кілька груп: 1) вибір тієї чи іншої концепції дослідження мовленнєвих жанрів, культурологічного чи лінгвістичного принципів аналізу, можливостей їх взаємного доповнення; 2) визначення переліку мовленнєвих жанрів конкретної мовної особистості; 3) структурно-функціональні особливості аналізованих жанрів.

Перелік зазначених питань є неповним і може бути розширений унаслідок одержання нових даних щодо функціонування мовної особистості в публічному дискурсі.

Перша група питань передбачає вибір дослідником відповідних концепцій, що стосуються теорії мовленнєвих жанрів, їх класифікації, культурологічного чи лінгвістичного підходів при аналізі. Принципи дослідження мовленнєвих жанрів у межах соціально-семіотичного підходу, спираються, з одного боку, на традиції «британського контекстуалізму», дані текстової лінгвістики, а з другого, — на підходи, що беруть початок від американського напрямку, який ґрунтується на даних антропологічних досліджень і теорії Сепіра-Ворфа (етнографії

комунікації). Окремо постає проблема доповнення жанрової теорії реєстровою, визначення відмінностей між жанрами та реєстрами, залучення до наукових розвідок різних підходів щодо контекстних теорій, зокрема соціально-семіотичного та когнітивного. Когнітивний підхід має на меті аналіз контекстів як ментальних конструктів. Контексти є суб'єктивними визначеннями подій або ситуацій, але в цьому випадку ідеться не про те, як ми розповідаємо про ситуацію, а про ситуацію, в якій ми беремо участь (під час розмови чи створення тексту). Отже, контексти є ментальними моделями учасників комунікативної ситуації. Ці моделі представлені в епізодичній пам'яті, відтак можуть пригадуватися при розповіді, так само як і інший досвід; вони є суб'єктивно організованими схемами, що дозволяють носіям мови швидко зрозуміти велику кількість можливих комунікативних ситуацій повсякденного життя.

Жанрова та реєстрова теорії видаються продуктивними для функціонально-лінгвістичних досліджень дискурсу. Водночас трактування поняття «жанр» відрізняється від традиційного літературознавчого розуміння та спирається на визначення й класифікацію М. Бахтіна. Згідно з таким підходом, поняття «мовленнєвий жанр» безпосередньо пов'язане з поняттям «висловлення». Кожне висловлення є частиною складноорганізованого ланцюжка інших висловлень. Мовлення реалізується у формі відповідних усних чи писемних висловлень, які через тематичне наповнення, стиль і композиційну побудову відбивають специфічні умови та мету діяльності¹. Попри відмінності в обсязі, змісті, композиційній побудові висловлення як одиниці мовленнєвого спілкування мають загальні структурні особливості та чіткі межі. Останні визначаються зміною суб'єктів мовлення, тобто зміною мовців. Кожне висловлення (від найменшого до найбільшого) має абсолютний початок та абсолютне завершення.

Зрозуміло, що будь-яке висловлення є індивідуальним, але в різних сферах реалізації мовленнєвої діяльності відтворюються відповідні власні відносно стійкі типи таких висловлень. М. Бахтін називав їх мовленнєвими жанрами. Кожна сфера реалізації мовленнєвої діяльності має власний репертуар мовленнєвих жанрів. Можливості людської діяльності безмежні, тому розмаїтими та неосяжними є мовленнєві жанри. У сучасних лінгвістичних дослідженнях вони постають як організовані за польовим принципом, відкриті, динамічні, історично змінні структури². Жанри визначають також як «типізовані риторичні дії, що ґрунтуються на повторюваних ситуаціях»³. За такого підходу жанри розуміють як типізовану та водночас змінну діалогічну взаємодію учасників комунікативної ситуації. Також жанри характеризують як «спосіб і знак мовленнєвої поведінки, що є відкритим для різних трактувань»⁴. Поняття жанру визначають і як «дискурсивні структури», «дискурсивні форми», «форми дії», «риторичні форми», «стабілізовані майданчики соціальних та ідеологічних дій»⁵, «клас комунікативних подій, учасники яких виконують однаковий набір комунікативних

¹ Бахтин М. М. Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества.— М., 1979.— С. 237.

² Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи.— Л., 2005.— С. 59.

³ Miller C. R. Genre as social action // Quarterly Journ. of Speech.— 1984.— Vol. 70(2).— P. 159.

⁴ Ухванова-Шмыгова И. Ф. Каузально-генетический подход в контексте лингвистики дискурса.— Минск, 2014.— С. 117.

⁵ Bawarshi A. Genre and the invention of the writer : Reconsidering the place of invention in composition.— New York, 2003.— P. 9.

завдань»⁶. Отже, передбачається, що особистість через відповідні жанри конструє себе як «суб'єкт-у-світі»⁷. На думку Р. Колліна, жанри можна досліджувати в різних аспектах: як структури, майданчики соціальних дій, звичаї⁸. Існує декілька підходів щодо розмежування, організації та функціонування мовленнєвих жанрів: культурологічний, концептуальний, лінгвістичний. Згідно з культурологічним підходом, мовленнєві жанри можна вважати різними способами вживання мови з метою виконання різних культурно зумовлених завдань⁹. Для концептуального підходу важливим є розроблення поняття «концептуальний стандарт жанру»¹⁰. Це інваріантний концепт, або інваріантна концептуальна система, з якої починається відповідний текст цього жанру. Згідно з лінгвістичним підходом, жанри можна досліджувати як стилістичне явище, тип висловлення, як текстове або комунікативне явище¹¹.

Р. Коллін сформулював кілька важливих для жанрової теорії постулатів¹²: 1) комуніканти використовують жанри відповідно до знань, що поділяє їх група; 2) значення в жанрі, як правило, співвідносяться з тими значеннями, що вже використовувалися в подібних мовленнєвих діях; 3) у соціальному аспекті жанри завжди є ідеологічними; 4) жанри як структури вказують комунікантам шляхи можливих дій у відповідних ситуаціях за допомогою соціально-риторичних конвенцій; 5) через соціальну практику жанри та мотиви регулярно відтворюються та діють за допомогою моделей знань відповідної соціальної групи; 6) жанри як звичаї позначають соціальні дії та концептуальні сфери, в яких комуніканти їх використовують; 7) жанри дають можливість комунікантам співвідносити свої висловлення з висловленнями інших учасників спілкування; 8) головним для кожного з наведених вище постулатів є розуміння жанру як соціальної практики, тому жанри можуть бути запозичені, адаптовані та, можливо, заперечуватися комунікантами.

Певною проблемою є відмінності в підходах до класифікації мовленнєвих жанрів. М. Бахтін розрізняв насамперед такі види мовленнєвих жанрів, як первинні (прості) та вторинні (складні)¹³. Перші безпосередньо пов'язані з повсякденним спілкуванням, тому вчений називав їх також «життєвими жанрами». Другі — це романи, драми, наукові дослідження, великі публіцистичні жанри тощо. Вторинні мовленнєві жанри виникають в умовах складнішого та відносно високорозвиненого культурного спілкування — художнього, наукового, суспільно-політичного тощо. У процесі формування вони поглинають і переробляють різні первинні (прості) мовленнєві жанри, що утворилися в умовах безпосереднього мовленнєвого спілкування. Первинні мовленнєві жанри, що входять до складних, трансформуються та набувають особливого характеру — втрачають безпосереднє відношення до реальної дійсності та реальних чужих висловлень. Наприклад, репліки побутового діалогу чи листи в романі, зберігаючи власну форму та зміст лише в межах роману, потрапляють у реальну дійсність

⁶ Verdonik D. The impact of context on discourse marker use in two conversational genres // *Discourse Studies*. — London, 2008. — Vol. 10(6). — P. 762.

⁷ Bawarshi A. Op. cit.

⁸ Collin R. Genre in Discourse, Discourse in Genre: A New Approach to the Study of Literate Practice // *Journ. of Literacy Research*. — London, 2012. — Vol. 44. — P. 84.

⁹ Eggins S., Martin J. R. Genres and registers of discourse // *Discourse as structure and process*. — London, 1997. — Vol. 1. — P. 159; Бацевич Ф. Зазнач. праця. — С. 45.

¹⁰ Бацевич Ф. Зазнач. праця.

¹¹ Там же. — С. 45–53.

¹² Collin R. Op. cit. — P. 85.

¹³ Див.: Бахтин М. М. Зазнач. праця. — С. 239–240.

лише через роман у цілому, тобто як подія літературно-художнього, а не побутового життя. Роман, так само як і репліки побутового діалогу або як приватний лист, є висловленням, але він є вторинним (складним) висловленням. Вторинні жанри М. Бахтін називав ідеологічними.

Велике значення для лінгвістики, на думку вченого, має дослідження природи висловлення та багатоманітності його жанрових форм у різних сферах людської діяльності. Важливим аспектом є співвідношення мовленнєвих жанрів і стилістики. Будь-який стиль безпосередньо пов'язаний з мовленнєвими жанрами. Висловлення (усне чи писемне, первинне чи вторинне) в будь-якій сфері мовленнєвого спілкування може відображати особистість мовця, тобто мати індивідуальний стиль. Але не всі жанри однаково добре відображають відповідний індивідуальний стиль мовця. Найпродуктивнішими для дослідження є жанри художньої літератури, менш продуктивні — ті, що потребують використання стандартної форми (ділові документи, військові команди тощо). У багатьох випадках вияв індивідуального стилю в мовленнєвих жанрах (крім літературно-художніх) не є частиною задуму висловлення, його метою, а епіфеноменом висловлення, додатковим його продуктом¹⁴.

У цілому мовні, або функціональні, стилі є жанровими стилями різних форм людської діяльності, спілкування. У кожній сфері існують і використовуються власні жанри, яким відповідають конкретні стилі.

Певна функція (наукова, технічна, публіцистична, ділова) та специфічні для кожної сфери умови мовленнєвого спілкування породжують відповідні жанри. Стиль безпосередньо пов'язаний з тематичними та композиційними єдностями, тобто з певними типами побудови цілого, його завершення, ставлення мовця до інших учасників мовленнєвого спілкування (слухачів, читачів, партнерів, чужого мовлення тощо)¹⁵. Стиль є елементом жанрової єдності висловлення. У кожен епоху розвитку літературної мови на передній план виходять певні мовленнєві жанри, причому не лише вторинні, а й первинні, наприклад певні типи побутового діалогу — салонного, фамільярного, родинно-побутового тощо. Будь-яке розширення літературної мови за рахунок різних позалітературних шарів народної мови закономірно пов'язане з потраплянням до всіх жанрів літературної мови більш-менш нових жанрових прийомів побудови мовленнєвого цілого, його завершення, урахування інтересів слухача, що веде до змін та оновлення мовленнєвих жанрів. Коли мовець звертається до відповідних нелітературних шарів народної мови, він неодмінно використовує ті мовленнєві жанри, у яких ці шари реалізуються. У більшості випадків це різні типи розмовно-діалогічних жанрів, унаслідок чого спостерігається діалогізація вторинних жанрів, послаблення їхньої монологічної композиції, формується нове сприйняття слухача як партнера-співбесідника, утворюються нові форми завершення цілого. Перехід стилю з одного жанру до іншого не лише змінює звучання певного стилю в межах невласного йому жанру, але й змінює чи оновлює цей жанр.

Жанри відрізняються один від одного за типом трансакцій (наприклад, спілкування покупця з продавцем, робоча нарада тощо), соціальним призначенням, культурологічним виміром. Основною метою застосування реєстрової та жанрової теорії в лінгвістичних дослідженнях є визначення відповідних відмінностей досліджуваних текстів і поетапне виокремлення структури, що допомагають

¹⁴ Там же. — С. 241.

¹⁵ Там же. — С. 242.

дешифрувати тексти. Жанрова теорія передбачає, що тексти, які виконують різні культурологічні завдання, розкриваються в різний спосіб, через різні етапи. Відношення між текстом і контекстом визначаються як можливі, а не остаточно унормовані: наприклад, використання певного жанру у відповідному культурологічному вимірі видається більш прийнятним, так само як і самий спосіб розкриття відповідного тексту, але в той же час може існувати альтернативний спосіб відображення відношень між текстом і контекстом.

Разом з поняттям «жанр» уживають також поняття «регістр». Твердження, що використання мови (а саме різних мовних засобів) залежить від ситуації, є аксіоматичним. Контекстні чинники впливають на вибір відповідних мовних засобів, використання тих чи тих значень та їх відтінків, тобто мовець щоразу обирає найбільш «прийнятний» варіант висловлень. Контекст унеможливує використання певних висловлень або може «змінювати» значення (так само як існують вимоги етикету, більш або менш прийнятні форми поведінки відповідно до ситуації тощо). Певні параметри соціального контексту, як-от розташування комунікантів (наприклад, обличчям до обличчя), наявність спільних базових знань, однакове ставлення до повідомлюваного тощо, впливають на вибір відповідних висловлень (зокрема, є найбільш прийнятні фрази для початку лекції, інтерв'ю, публічного виступу і т. ін.). Поняття «регістр» стосується впливу контекстних параметрів на вибір відповідних мовних засобів. Існує декілька теорій стосовно співвідношення мови та контексту, серед яких виокремлюють «етнографічні» (відносно «слабкі») та «соціально-семіотичні» (відносно «сильні») ¹⁶. Прихильники «етнографічного» підходу вважають, що кількість контекстних вимірів, які зумовлюють вибір тих чи тих мовних засобів, є фактично неосяжною; на думку прихильників «соціально-семіотичного» підходу, навпаки, існує обмежена кількість таких вимірів, і їх можна та необхідно відповідним чином структурувати.

У сучасному дискурс-аналізі контекст досліджують у соціально-семіотичному вимірі, що найкраще представлений жанровою та реєстровою теорією, та в когнітивному вимірі, через поняття ментальних (концептуальних) моделей, які функціонують в епізодичній пам'яті ¹⁷. Перший вимір є переважно тексто- й адресатоцентричним, таким, що зорієнтований здебільшого на процеси декодування. Другий вимір — адресантоцентричним, орієнтованим на кодування, створення відповідних текстів та відображення в них металічних структур учасників комунікації. Якщо принципи дискурс-дослідження тексту чи розмови, незважаючи на певні відмінності в підходах, більш усталені, то принципи вивчення контекстних чинників є більш спірними. У широкому розумінні контекст — це фактори, що супроводжують тексти (усні чи писемні), наприклад, соціальні, політичні, інституційні. Обидва підходи враховують, що комунікація є багатоаспектним процесом, у якому відбувається широка взаємодія адресанта й адресата.

Проведення відповідного жанрового та реєстрового аналізу в соціально-семіотичному вимірі (тексто- й адресатоцентричному) є двоетапним: перший етап — це опис відповідних мовних структур досліджуваних текстів; другий — пояснення відмінностей у використанні цих структур. На першому етапі з'ясовують, зокрема, рівень формалізованості досліджуваних текстів (наприклад, ви-

¹⁶ Egging S., Martin J. R. Op. cit. — P. 234.

¹⁷ Dijk T. A. van. Discourse, context and cognition // Discourse studies. — London, 2006. — Vol. 8 (1). — P. 169.

користання синтаксично ускладнених речень, експресивно забарвленої лексики, вживання або уникання форм на позначення особи тощо), міру виявлення авторської оцінки, ставлення, тобто способів авторизації (наприклад, прикметників чи прислівників зі значенням підсилення чи зменшення, оцінного ставлення тощо), особливості вживання відповідних мовних одиниць, що дозволяє дослідникові зробити припущення щодо рівня знань автора (наприклад, використання професіоналізмів, цитування, інтертекстуальність чи, навпаки, уживання слів з широкою семантикою, посилення на прецедентні тексти, біблійні сюжети тощо). Другим етапом при реєстровому та жанровому аналізі є пояснення тих лінгвістичних відмінностей, які були виявлені на першому етапі (наприклад, якщо порівнюють текст з підручника та публічний виступ, визначають також вплив на перший з них академічного контексту, а на другий — соціального, у цьому випадку — спілкування обличчям до обличчя з широкою аудиторією). Існує кілька груп чинників (контекстуальних, текстових, особистісних і міжособистісних / комунікативних, міжтекстових / дискурсивних), що зумовлюють відповідні лінгвістичні відмінності досліджуваних за допомогою реєстрового та жанрового аналізу текстів.

Вибір і вживання автором відповідних слів або лексико-граматичних і граматичних структур відбивають певні риси контексту. Детальний аналіз дозволяє визначити, який саме вимір соціального контексту впливає на мовні засоби досліджуваного тексту. Наприклад, якщо автор створює офіційний діловий документ, то не використовує персональної референції, тому що вона не властива такого роду текстам. Такий вимір контексту називають способом, або специфікою каналу комунікації (англ. *mode*), оскільки йдеться саме про вибір відповідного шляху створення певного тексту. Друга група контекстних чинників — це відповідні ролі авторів текстів (наприклад, освітянин, критик, коментатор, аналітик тощо). Насамперед ідеться про вплив відповідних соціальних ролей на вибір певних способів оформлення текстів: освітянин, зокрема, має уникати оцінних суджень, демонстрації власного ставлення, спортивний коментатор може додавати емоційно забарвлену лексику. Цю групу контекстних чинників характеризують як загальне значення, напрямок ситуації (англ. *tenor*).

Тексти відрізняються один від одного також тим, яку лексику використовує автор — спеціалізовану (професійну) чи здебільшого широковживану. Ці відмінності визначають рівень володіння темою, наявність спеціальних знань у тій чи іншій сфері. Такі знання відбиваються на рівні лексикону автора та на рівні текстових категорій, зокрема інтертекстуальності (наявності в тексті інших контекстів та інших текстів, що мають бути відомими або принаймні доступними аудиторії).

При жанровому та реєстровому аналізі визначають як суто лінгвістичні, так і контекстні параметри текстів. Цей підхід може бути застосований і при дослідженні мовної особистості, зокрема з метою створення її узагальненого дискурс-портрета. Результатом такого аналізу має стати визначення способів відображення в тексті предметів, об'єктів, явищ, створення в ньому відповідних уявлень про реальність. У такий спосіб визначають основну ідею досліджуваного тексту. Крім цього, унаслідок такого аналізу можна зробити відповідні висновки щодо автора, зокрема його ставлення до теми та аудиторії. Це міжособистісне значення тексту. Нарешті, через відповідні текстові категорії, можна зробити висновок про структуру тексту як мовленнєвої події та (через категорію інтертекстуа-

льності) його зв'язок з іншими мовленнєвими подіями, тобто про формування дискурсивної зв'язності.

Дослідження реєстру передбачає вивчення системних зв'язків між організацією мови та контексту¹⁸. Це відношення між компонентами мови (засоби побудови змісту, засоби інтеракції, текстові засоби / текстові метафункції) та контексту (соціальні дії, конфігурація соціальних ролей, символічна організація / специфіка каналу комунікації). Такий підхід був започаткований у текстовій лінгвістиці¹⁹ та в цілому є системно-функціональним і може бути представлений у вигляді моделі, в якій кожній структурній частині контексту відповідають структурні елементи значення, дискурсивно-семантичних схем (когезія) та лексико-граматичних схем. Контекст формується такими складниками, як різновиди соціальних дій (англ. *field*), конфігурація соціальних ролей (англ. *tenor*), специфіка каналу комунікації (англ. *mode*). Значення в цій моделі представлене як таке, що стосується досвіду, міжособистісної комунікації та тексту. Дискурсивно-семантичні схеми (когезія) містять засоби лексичної когезії, засоби зв'язку, мовленнєві функції, структуру трансакцій, референцію («слід», «відбиток» учасників комунікації). Лексико-граматичні схеми організовуються перехідністю, логіко-семантичними зв'язками, станом, модальністю, ставленням, темою, інформаційною структурою, номіналізацією. Отже, соціальним діям відповідають засоби лексичної когезії, засоби зв'язку, перехідність, логіко-семантичні відношення (таксис). Конфігурація соціальних ролей узгоджується з мовленнєвими функціями, структурою трансакцій, станом, модальністю, ставленням. Специфіка каналу комунікації відповідає референції, темі, інформаційній структурі, номіналізації.

Застосування цієї системно-функціональної моделі в текстово-лінгвістичних дослідженнях відкриває також нові шляхи для характеристики контекстних параметрів, а саме соціальних дій, специфіки каналу комунікації та конфігурації соціальних ролей²⁰. Наприклад, та чи інша ситуація може бути відображена через канал комунікації засобами просторового континууму: 1) континууму відстані у просторі, що зумовлює кількість і взагалі можливість негайних реагувань учасників комунікації; 2) континуум відстані, що пов'язана з досвідом і відображає «відстань» між мовою та подією, в якій вона використовується (наприклад, мова лише супроводжує подію чи утворює інтеракцію).

В аспекті жанрової та реєстрової теорій модель текстового аналізу (в тому числі аналізу сукупності текстів з метою створення узагальненого дискурс-портрета мовної особистості) має складатися з двох рівнів: жанровий рівень є вищим та ширшим за реєстровий (контекстний, що включає різновиди соціальних дій, специфіку каналу комунікації, конфігурацію соціальних ролей)²¹. На рівні жанрового аналізу дослідник має зосередитися також на тому, які вияви та комбінації реєстрових характеристик є культурологічно значущими і як вони відображають послідовний, цілеспрямований соціальний процес. Отже, поняття «реєстр» пов'язане із ситуативним контекстом (контекстом відповідної ситуації), а поняття «жанр» — із соціокультурним. Визначення реєстрових та жанрових особливостей — це реалізація двох площин соціально-семіотичного підходу до тексту. Завдання реєстрової та жанрової теорій — не лише опис лінгвістичних

¹⁸ *Eggins S., Martin J. R. Op. cit. — P. 242.*

¹⁹ Див.: *Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London, 1976. — P. 22–29.*

²⁰ *Eggins S., Martin J. R. Op. cit. — P. 242–243.*

²¹ *Ibid. — P. 243.*

відмінностей між текстами, але також і дослідження призначення текстів у конструюванні соціальної реальності.

Контекст може бути визначений також як суб'єктивний конструкт (побудова), який створюють учасники комунікативної ситуації. Такі конструкти представлені концептуальними (ментальними) моделями, що розташовані в епізодичній пам'яті. Ці моделі забезпечують релевантність та ситуативну відповідність дискурсу²². Згідно з міждисциплінарним підходом, аналіз дискурсу має поєднувати детальне дослідження структур тексту та розмови з урахуванням соціальних та когнітивних контекстів. Зокрема, у межах такого підходу соціонормативний (функціонально-комунікативний аспект) розгляд мовних питань поєднується з їх когнітивною інтерпретацією²³. Цьому напряму наукових розвідок у цілому відповідає визначення дискурсу як комунікативної ситуації, що охоплює свідомість комунікантів і створюваний у процесі спілкування текст²⁴. Тобто дискурс складається з дискретних одиниць — мовленнєвих актів. У дискурсі відображені фрагменти дійсності, а саме: зовнішня стосовно дискурсу ситуація, яка є змістовим компонентом, темою спілкування, та комунікативне середовище — конситуація, що утворює предметне оточення комунікантів у часі та просторі в процесі мовленнєвої взаємодії. Таке визначення дискурсу доповнює визначення його як головної інтегративної одиниці мовленнєвого спілкування субстанційним компонентом, тобто визначає сутність об'єктів зовнішнього світу, що беруть участь у міжособистісному спілкуванні. За такого підходу дослідження відповідних знань, ідеологічних та інших вірувань, які поділяє суспільство, є основним при вивченні властивостей і функцій певного дискурсу.

На думку Т. ван Дейка, найбільш плідним підходом до аналізу контекстних параметрів є соціокогнітивний²⁵, згідно з яким контекст не є об'єктивним або імперативним обмеженням, що його суспільство та культура накладають на дискурс. Контекст — це суб'єктивна інтерпретація учасників комунікації, структура, що відображає певні аспекти соціального оточення або відбирає відповідно до ситуації компоненти цього оточення. Тобто це певні мисленнєві структури, які часто можуть залишатися лише ментальними (не вираженими вербально), але в будь-якому разі впливають на дискурс.

Відповідно до соціокогнітивного підходу контекст є ментальним конструктом, що функціонує на стику між ситуативними, соціальними та дискурсивними вимірами. Ці виміри суб'єктивно репрезентують деякі аспекти комунікативної ситуації та відображаються і безпосередньо взаємодіють у розумових процесах створення, сприйняття, розуміння певного дискурсу. Дослідження дискурсу неможливе без аналізу ментальних процесів, так само як і вивчення суто когнітивних аспектів дискурсу — без реальних мовних персоналій, учасників комунікативних ситуацій, членів груп, що взаємодіють у процесі комунікації та відповідній соціальній ситуації. Знання є вирішальними для створення та розуміння тексту й розмови. Більшість таких знань є імпліцитними, вони лише зрідка експліцитно представлені в дискурсі і впливають на створення та розуміння дискурсу здебільшого в непрямий спосіб.

Контексти є ментальними конструктами певних аспектів комунікативних ситуацій, вони впливають на те, що і як говорять люди. Вибір відповідної лекси-

²² Dijk T. A. van. Op. cit. — P. 169.

²³ Див.: Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. — К., 2000. — 288 с.

²⁴ Зернецкий П. В. Речевое общение на английском языке (коммуникативно-функциональный анализ дискурса). — К., 1992. — С. 18.

²⁵ Dijk T. A. van. Op. cit. — P. 161.

ки, синтаксичних конструкцій та інших параметрів стилю зумовлюється контекстом. Контекст як конструкт учасників комунікативної ситуації більш відкрито впливає на інтеракції та їхню структуру (переривання, згода чи незгода, запитання, насмішки тощо). Наприклад, у публічному політичному дискурсі мовці можуть кваліфікувати опонентів і як представників певної політичної партії, і як членів парламенту, і як частину влади чи опозиції, наголошуючи при цьому на тому аспекті, який є важливим у конкретний момент і відповідає поточним завданням комунікативної ситуації. Таких цілей можна досягти, використовуючи ті чи інші структурні елементи інтеракції (наприклад, переривання опонента, запитання тощо) не лише експліцитно, відповідно до правил побудови дискурсу, але також імпліцитно, для виконання особистісної мети комуніканта (наприклад, утвердження політичного лідерства, підтвердження власної соціальної позиції, надання додаткової інформації тощо).

Знання учасників комунікативної ситуації (наприклад, соціальні, політичні тощо) є пресупозитивними, виявляються випадково та в непрямий спосіб, відтак мають бути частиною контексту, який поділяють учасники ситуації. Певні висловлення можуть містити пресупозиції, що активують релевантні їм конструкти інших учасників комунікативної ситуації. Такі контекстно орієнтовані інференції є імплікатурами (у випадку політичного дискурсу — політичними імплікатурами) ²⁶.

Створення та розуміння дискурсу пов'язане з формуванням, активацією та актуалізацією ментальних моделей, що представлені в епізодичній пам'яті (частині довготермінової пам'яті). Ці ментальні моделі є суб'єктивними репрезентаціями подій чи ситуацій, тобто уявленнями, про що йдеться в тексті.

Ментальні моделі мають визначені культурою і відтак змінні схематичні структури, хоча деякі їхні ознаки є дуже загальними, а інколи універсальними. Ментальні моделі використовують схематичні форми деяких базових категорій, що можуть сприяти розумінню реальних ситуацій повсякденного життя. Наприклад, можна знайти такі відомі категорії, як оточення (час, місце), учасники та їхні ролі, поточні події та дії тощо. Чимало таких категорій можна знайти в семантичній структурі речень (граматиці відмінків чи функціональній граматиці), так само як у структурі оповіді, отже, вони є серед інших способів вираження ментальних моделей у дискурсі, зазвичай оповіді. Очевидно, що ці оповіді виражають не лише суб'єктивні ментальні моделі досвіду, а й конструктивні елементи контексту, в якому відбувається інтеракція.

Моделі завжди є більш деталізованими порівняно з дискурсами, що ґрунтуються на них. У моделях міститься велика кількість особистісних та неупорядкованих соціокультурних знань. У свою чергу, соціокультурні знання можуть сприйматися або змінюватися через узагальнення чи абстрагування ментальних моделей. Більшість знань у ментальній моделі залишається імпліцитною, тому що (залежно від контексту) мовець знає, що ці знання є іррелевантними (невідповідними), або вже відомими, або такими, що ще обробляються (тобто реципієнт робить логічні висновки щодо повідомлення). Ці та інші фактори є основою когнітивно-семантичного складника створення та розуміння дискурсу.

Ментальні моделі ідеально відповідають тим ментальним конструктам, які також називають контекстами ²⁷. Контексти є суб'єктивними визначеннями подій чи ситуацій, але в цьому випадку йдеться не про те, як ми розповідаємо про

²⁶ Ibid. — P. 168.

²⁷ Ibid. — P. 170.

ситуацію, а про ситуацію, в якій ми беремо участь (під час розмови чи створення тексту). Отже, контексти є ментальними моделями учасників комунікативної ситуації. Як моделі контексти мають такі ж властивості, що й ментальні моделі: вони так само представлені в епізодичній пам'яті (відтак можуть пригадуватися при розповіді, як і інший досвід); вони є суб'єктивними, організованими корисними схемами, що дозволяють носіям мови швидко зрозуміти можливі комунікативні ситуації повсякденного життя.

Контекстні моделі є основою «прагматичного» розуміння дискурсу. Вони не є остаточно унормованими, але рухомими, динамічними, можуть адаптуватися відповідно до ситуації, до раніше сказаного, до зміни планів тощо. Це також означає, що контекстні моделі мають бути послідовними, на відміну від дискурсу, який вони контролюють. Контексти як динамічні, здатні до оновлення та адаптації моделі, що відповідають конкретному аспекту комунікативної ситуації, контролюють прийнятність кожного складника процесу розгортання дискурсу.

Контроль контексту над процесами створення та розуміння дискурсу виявляється на всіх рівнях і вимірах тексту й розмови, таких як умови вживання мовленнєвих актів, вибір відповідних тем або їх зміна, рівні семантичного опису (загальне та конкретне), розподіл знань у твердженні та пресупозиції, лексикалізації, синтаксичній структурі та інтонації, інших стилістичних аспектах дискурсу. В цьому сенсі контекстні моделі контролюють способи говоріння. Вони адаптують дискурсивне вираження (семантичних) ментальних моделей — зміст, інформацію тощо — комунікативної ситуації, що розгортається. Отже, вони визначають прийнятність, так само як релевантність.

Для того щоб контекстні моделі могли виконувати цю роль та сприяти розумінню, інтеракції та комунікації, вони мають бути представлені порівняно невеликою кількістю базових категорій, як-от: учасниками, оточенням та діями. Основні (релевантні) соціальні характеристики учасників комунікації (наприклад, стать, вік, політичні переконання тощо) можуть бути представлені в моделі, так само як поточні знання та думки. Наміри (інтенції) також є важливими компонентами контекстних моделей і визначають загальний стратегічний напрямок розвитку дискурсу або способи його розуміння. Це означає, що учасники та аналітик дискурсу до розуміння інтеракції долучають власну інтерпретацію інтенцій діячів.

Універсальним у контекстних моделях є компонент знання, оскільки комунікація, інтеракція та дискурс неможливі без визнання того, що учасники діляться знаннями, перевіряють і коригують їх. Контекстні моделі не лише визначають певні умови реалізації мовленнєвих актів у процесі створення та сприйняття дискурсу, але і їх відповідності постулатам та максимам Г. П. Грайса²⁸.

По-перше, контекстні моделі частково конструюються до початку комунікативної події, особливо в інституційному дискурсі, зокрема як плани. По-друге, ці моделі є динамічними й такими, що пристосовуються та змінюються відповідно до обставин, поточних інтерпретацій та попередніх дій учасників. По-третє, вони є стратегічними, ефективними та швидкими, але не досконалими чи завершеними: вони забезпечують інтерпретацію ситуацій, що відповідають практичним завданням. Однак люди можуть робити помилки і, відповідно, конструювати «помилкові» моделі, і це може призвести до комунікативних конфліктів чи поразок. По-четверте, вони випробовують власний вплив на всіх стадіях і рівнях створення

²⁸ Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16. — С. 222–224.

та сприйняття дискурсу, починаючи, з одного боку, із загального вибору глобальної теми або макроглобальних мовленнєвих актів, а з другого, — з актуалізації поточної розмови через її звукове чи графічне оформлення.

Контекстні моделі контролюють ті аспекти дискурсу, які можуть змінюватися, наприклад стиль, риторика. Що більш формальною, унормованою та інституційною є комунікативна ситуація, то простішими та універсальними є контекстні моделі, тимчасом як у неформальній ситуації вони є переважно індивідуальними²⁹. Водночас, якщо йдеться про спілкування друзів, подружжя, колег, такий високий рівень індивідуальності компенсується широтою спільних знань, відтак більшою кількістю пресупозицій, розумінням цілей розмови тощо. У свою чергу, спілкування людей, що належать до різних культур і не мають достатнього досвіду міжкультурної комунікації, може містити відмінні контекстні моделі й стати причиною непорозуміння та конфліктів.

Друга група питань пов'язана з тим, як мовна особистість у публічному дискурсі використовує певні жанри, зумовлені її усвідомленою діяльністю (передусім професією, ідеологічними, політичними установками та переконаннями, рівнем освіти тощо). Деякі жанри регулярно використовуються в мовленнєвій діяльності публічних мовних особистостей, проте їх перелік для кожної з них є індивідуальним. Наприклад, сучасні політики мають і достатньо активно «підтримують» сторінки в соціальних мережах (зокрема, найпопулярнішими є Facebook і Twitter), інші публічні особистості можуть мати певні уподобання щодо тієї чи іншої соціальної мережі та бути більш чи менш «присутніми» у ній.

Третя група питань пов'язана з аналізом досліджуваних жанрів за структурно-функціональними ознаками. Насамперед потрібно визначити функціональне призначення текстів публічних мовних особистостей та окреслити структурно-прагматичні й семантичні особливості організації таких текстів. Ці питання пов'язані з функціонуванням дискурсивних категорій, як-от: завершеність, когезія та когерентність, членування. Безпосередній, динамічний аспект функціонування текстів публічних мовних особистостей відповідно до рівня складності комунікативних одиниць пропонуємо описувати в термінах стратегій, тактик та прийомів. Крім того, для певних жанрів відкритим є питання щодо ступеня самостійності текстів, у яких вони реалізуються. Зокрема, при дослідженні соціальних мереж (наприклад, Facebook, Twitter) важливо вирішити, чи вважати записи в них окремим текстом або ж надфразовою єдністю, лише частиною текстової одиниці вищого рівня. З'ясування цього питання також безпосередньо пов'язане з реалізацією категорії завершеності у відповідних текстах. Дискусійним залишається питання щодо жанрової незалежності певних текстів (наприклад, чи є окремими жанрами записи в таких соціальних мережах, як Facebook і Twitter). У межах певного жанру послідовності одиниць об'єднуються за структурно-функціональним принципом. Такий підхід можна назвати структурно-змістовим: 1) структура відповідного жанру являє собою послідовність одиниць, що виокремлюються та ідентифікуються на підставі їх змістової наповненості (наприклад, привітання, запит, дослідження, пропозиція — в жанрі розмови або розташування, початок події, її послідовність, завершення, висновок — у жанрі казки); 2) виділені за змістовим принципом одиниці поєднують та інтерпретують відповідно до структурних конвенцій (обов'язковість чи необов'язковість змістових елементів, їх послідовність, порядок розташування, повторення, елементи оточення, пропорційно повторюються, елементи оточення, що розта-

²⁹ Dijk T. A. van. Op. cit. — P. 173.

повані між іншими або всередині інших елементів). Тобто змістові елементи різняться залежно від жанру та зумовлені ним, структурні елементи дозволяють визначити місце змістових елементів у досліджуваному тексті, їх роль у формуванні цього тексту та жанру в цілому як цілісної та зв'язної одиниці.

У дискурс-аналізі структурно-змістовий підхід може бути застосований для дослідження різних жанрів, наприклад наративних. Зокрема, результатом таких розвідок стала класифікація змістових компонентів наративних жанрів: огляд, орієнтація, ускладнення, оцінка, висновок, кода ³⁰. Відповідні змістові компоненти схарактеризовані згідно зі структурними конвенціями (необов'язковими є, зокрема, огляд та кода; ускладнення та висновок є елементами порядку розташування, що супроводжуються такими необов'язковими елементами оточення, як орієнтація та оцінка).

С. Егінс і Дж. Мартін визначають реєстрову та жанрову теорії як функціонально-варіативні, що мають на меті досліджувати відповідні відмінності між текстами та визначати контекстуальні мотивації таких відмінностей ³¹. Щодо контексту це дає можливість передбачити значення, що є менш прийнятними, та мовні засоби, які найбільш прийнятні для кодування цих значень (для мовного втілення відповідних значень). З іншого боку, стосовно тексту це дає можливість зробити висновок про контекст, у якому цей текст створено, про мовні засоби, що використовуються в тексті й передають контекстуальні виміри та їх родову належність, що характеризує цей текст як слід відповідної культури.

Отже, дослідник, який застосовує жанрову та реєстрову теорії, має пов'язати категорії контексту з відповідними мовними схемами. Таким чином, до методик та прийомів текстової лінгвістики додається дослідження певних вимірів соціального та культурного контекстів, а саме засобів їх мовного вираження. Реєстрова та жанрова теорії передбачають застосування лінгвістичного та контекстного аналізу й вивчення співвідношення між контекстом і мовою. Системно-функціональне дослідження такого роду є детальним описом не лише функцій і структур певної мови, а й контекстних вимірів реєстру, що втілені у відповідних семантичних і граматичних мовних структурах. Воно може пояснити, чому певні виміри контексту є важливими, а інші — ні. Імовірним результатом таких досліджень має стати детальна класифікація відповідних структур та ознак різних жанрів, пояснення співвідношень цих жанрів між собою, а також визначення повторюваних та функціонально мотивованих характеристик жанрів, притаманних тій чи тій культурі.

Подальше застосування системного підходу в жанровій та реєстровій теоріях може поширюватися також і на рівень ідеології. Зокрема, А. Баварші характеризує жанри як структури, що є ідеологічними концептами, матеріальним утіленням цих концептів і які водночас наповнені індивідуальним змістом, що його привносить кожен мовець ³². Ідеологія пов'язана із соціальною позицією, політичними переконаннями, припущеннями, які відбиваються у відповідних текстах, створених тією чи іншою мовною особистістю. Ідеологічні параметри та їх виявлення в досліджуваних текстах є функціональними за своїми характеристиками в тому сенсі, що вони здатні повідомляти певні дані стосовно того, хто створює текст (про соціальну роль мовця, його професію, «бачення» власно-

³⁰ *Eggins S., Martin J. R. Op. cit. — P. 241.*

³¹ *Ibid. — P. 236.*

³² *Bawarshi A. Op. cit. — P. 90.*

го завдання в соціумі). Отже, ідеологічні параметри є складником мотиваційної (сигматичної) координати мовленнєвого впливу.

З позицій генологічного підходу публічний дискурс є відкритою для змін, динамічною структурою, водночас він характеризується як найбільш структурований у формально-граматичному, змістовому та смислового аспектах. Дослідження публічних мовних особистостей, на нашу думку, передбачає з'ясування всього переліку використовуваних ними жанрів, пояснення особливостей їх застосування або ж причин уникання тих чи інших жанрів. Внутрішні та узагальнені характеристики жанрів і реєстрів уможливають багатоаспектний опис типології публічних мовних особистостей, способів їх самовираження та ставлення (в тому числі прихованого) до світу.

У лінгвістичних дослідженнях дискурсів застосування жанрової та реєстрової теорій дозволяє визначити їх спільні та відмінні риси, зв'язки текстових значень з контекстними параметрами, зокрема співвіднести категорії контексту з відповідними мовними одиницями. Контекстні виміри можуть бути вивчені як у аспекті соціально-семіотичного підходу (переважно тексто- та адресатоцентричного), так і соціокогнітивного (адресанто-, автороцентричного), з урахуванням взаємодії адресанта та адресата.

Дослідження жанрів, які мовна особистість використовує в публічному дискурсі, на наш погляд, можна проводити з позицій структурно-змістового підходу: змістові елементи зумовлюються відповідним жанром, а структурні визначають місце змістових елементів у цьому жанрі. У результаті такого дослідження можуть бути одержані нові дані про соціальні та когнітивні особливості дискурсу і створена типологія мовних особистостей, у тому числі в порівняльному аспекті.

S. I. KURANOVA

NEW VISTAS IN THE STUDY OF PUBLIC LANGUAGE PERSONALITY WITHIN THE FRAMEWORK OF GENRE AND REGISTER THEORY

The article is dedicated to the problem of the influence of genre and register parameters of the development of the discourse portrait of public language personality. Main trends of linguistic genre theories of context research delimitations of the notion of "genre", "register", "context" are scrutinized. The role of these notions in development of the discourse portrait of public language personality is analyzed.

Keywords: language personality, discourse, discourse analysis, linguistic genre, speech event, register.

ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ВІРТУАЛЬНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ «СУМ-20»

У статті окреслено загальні тенденції розвитку прикладної лексикографії в Україні, зокрема визначено деякі аспекти автоматизованої лексикографії. Автором проаналізовано основні дослідницькі інструменти та сервісні можливості лексикографічної системи «Словник української мови» в 20-ти томах, а також схарактеризовано специфіку внутрішнього пошуку у відповідній лексикографічній праці.

Ключові слова: прикладна лексикографія, лексикографічна система, внутрішній пошук.

Сучасний стан гуманітарної науки характеризується не тільки розробленням нових напрямів дослідження мови, виявленням її міждисциплінарних зв'язків, істотним удосконаленням і переосмисленням граматичної теорії, гіпотез походження мови тощо, але передусім — посиленою увагою наукової спільноти до інноваційних технологій, поява та стрімке поширення яких має безпосередній вплив і на мовознавство.

Теоретичні та прикладні здобутки прикладної та корпусної лінгвістики суттєво змінюють способи й методи дослідження мови, дають змогу зовсім інакше оцінювати багатоаспектні мовні процеси та явища, по-новому вибудовуючи й інтерпретуючи наукову картину світу. Матеріал для подібних досліджень повинен охоплювати всі рівні мовної системи з усіма можливими девіаціями на кожному з них, тому значення тлумачного загальномовного словника для подібних розвідок важко переоцінити.

Завдяки корпусним технологіям та укладеним базам даних сучасний лінгвіст має змогу працювати з великим масивом мовних даних, вирішуючи низку актуальних питань, адже цифровий формат дозволяє багато разів повертатися до різних об'єктів лінгвістичного опису, працювати дистанційно, отримувати статистичну чи будь-яку іншу інформацію, опрацювання якої ще кілька десятиків років тому потребувало в сотні разів більше часу.

У сучасній українській лінгвістиці результатом таких досліджень є загальномовний «Словник української мови» у 20-ти томах, який укладається науковцями Українського мовно-інформаційного фонду та Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Перші сім томів цієї лексикографічної праці вже з'явилися у світ у паперовому й електронному варіантах завдяки використанню розробленої в Українському мовно-інформаційному фонді теорії лексикографічних систем, заснованої на феноменології лексикографічного ефекту, застосування якої стало поштовхом до здійснення необхідних системних уза-

гальнень і створення методології побудови лексикографічних моделей. Ця теорія також передбачає виділення в досліджуваній мовній системі підсистеми її елементарних інформаційних одиниць і визначення множини їхніх системно-структурних параметрів¹.

Розроблене в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України спеціальне програмне забезпечення для укладання нового академічного «Словника української мови» в 20-ти томах має ряд переваг: дистанційний доступ через мережу Інтернет, постійне оновлення даних Словника, відслідковування внутрішніх зв'язків між словниковими статтями, забезпечення їх уніфікованості, вільний доступ до електронної версії «Інструкції до «СУМ-20»» і «Українського правопису» та багато іншого. Завдяки унікальному набору інструментів віртуальна лексикографічна система (ВЛС) «СУМ-20» має багатоцільове призначення: від отримання найрізноманітніших статистичних даних, дослідження різновидів статей, способів і засобів сучасного лексикографування до визначення принципів і законів семантизації, відслідковування системних зв'язків у мові в цілому. Віртуальна лексикографічна лабораторія (ВЛЛ), основне призначення якої — бути робочим місцем сучасного лексикографа, також має розвинений інструментарій, правильне використання якого може стати в нагоді не лише в укладанні відповідного тлумачного словника, а й у безпосередньому дослідженні мовних феноменів.

Сучасне прикладне словникарство в Україні поступово набуває рис автоматизованої лексикографії, що передбачає вироблення алгоритмів удосконалення вже існуючих лексикографічних праць, а також створення нових із застосуванням сучасних технологій і науково-практичних напрацювань. Така тенденція цілком закономірна й може бути пояснена стрімким розвитком сучасного суспільства, яке, на думку В. А. Звегінцева, тяжіє до «машинізації», одним з аспектів якої є прагнення науковців автоматизувати практично всі види людської діяльності, зокрема ті, що потребують участі інтелекту².

Останнім часом особливої значущості та стрімкого поступу набувають інтеграційні процеси в лексикографії, коли для створення зручного робочого місця лінгвіста та спрощення його роботи лексикографічні й довідкові праці різних типів і років об'єднуються завдяки спеціальному програмному забезпеченню, яке гарантує одночасний доступ до кількох праць завдяки відповідному інтерфейсу та інструментарію. Тому однією з нагальних потреб сучасної лексикографії є необхідність автоматизованого трансформування одного лексикографічного продукту в інший. На думку Л. Беляєвої, такий підхід до створення словників передбачає формування й використання корпусу текстів, який може розглядатися як база даних не лише для розв'язання дослідницьких проблем, а й для досягнення практичних лексикографічних завдань³.

Безумовно, для побудови досконалих мовно-інформаційних артефактів необхідно мати експериментальні масиви лінгвістичних даних, які б відображали всі мовні феномени⁴. Академічний «Словник української мови» в 20-ти томах,

¹ Широков В. А., Білоноженко В. М. та ін. Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії.— К., 2010.— С. 58, 60.

² Звегінцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика : Учеб. пособие.— 2-е изд.— М., 2007.— С. 272.

³ Беляева Л. Автоматизированное рабочее место лексикографа: состав и структура // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології: MegaLing-2011 : 36. наук. пр. / Редкол.: В. А. Широков та ін.— К., 2012.— С. 35.

⁴ Широков В. А., Бугаков О. В. та ін. Корпусна лінгвістика.— К., 2005.— С. 5.

представлений спеціальною лексикографічною системою, і є таким масивом лінгвістичних даних.

Тлумачний словник як компонент інтегрального лінгвістичного опису містить два типи лексикографічної інформації — класифікаційну та операційну⁵. Спеціальний набір дослідницьких інструментів ВЛС «СУМ-20», яка входить до Віртуальної лексикографічної лабораторії, дозволяє по-різному відтворювати цю інформацію, розвиваючи у такий спосіб своєрідне лексикографічне моделювання. При цьому «Словник української мови» у 20-ти томах може бути вихідним продуктом для інших лексикографічних праць (надалі під Словником розуміємо відповідну лексикографічну систему). Усе це стає можливим тільки завдяки певному набору системно-структурних ознак, що визначають словник як абстрактний мовно-інформаційний об'єкт⁶.

Серед сервісних можливостей ВЛС «СУМ-20», поряд з адмініструванням, комунікуванням лексикографів, моніторингом, редагуванням та ін., є вибірка, яка забезпечує багатопараметричний доступ до зазначених статей та їхніх компонентів. Вибірка призначена для формування й подальшого використання цільових наборів словникових статей шляхом комбінування та встановлення різних умов, яким мають відповідати відібрані структурні елементи статей⁷.

Здатність ВЛС виконувати пошуковий запит за вказаними параметрами дозволяє укладачеві здійснювати комплексну перевірку опрацьованих статей, їх уніфікування й подальше наукове дослідження словникового складу мови. Вибірка як спеціальний інструмент інтерфейсу призначається для внутрішньої навігації та подальшого найрізноманітнішого оброблення (аналізу, порівняння, уніфікування, систематизування, синтезування і т. ін.) отриманих результатів пошуку за вказаними параметрами.

У пункті меню «Вибірка» діалогового вікна ВЛС «СУМ-20» є особливий набір пошукових параметрів, які можуть додатково використовуватися лексикографом (див. рис. 1). Деякі сервісні можливості цього пункту лексикографічного опрацювання реєстрових одиниць допомагають припшвидшити виконання запланованих завдань.

Пункт меню «Вибірка» також передбачає постійне комунікування в колективі укладачів Словника. Цей аспект у ВЛС «СУМ-20» реалізовано завдяки спеціальному підпункту меню «Коментарі», де завдяки функціям «Додати», «Обробити», «Записати» укладач має можливість зафіксувати побажання, зауваження, пропозиції щодо розроблення тих чи інших статей, а також висловити власні міркування щодо доцільності / недоцільності окремих пропозицій. Такий своєрідний лінгвістичний діалог потрібен на всіх етапах роботи зі Словником, тому вимагає посиленої уваги та контролю. Інтерфейс ВЛС передбачає швидкий відбір словникових статей з коментарями за допомогою підпункту меню «Коментарі», де серед параметрів пошуку є можливість указати автора чи адресата, а також дату та відпрацьованість / невідпрацьованість відповідних зауважень лексикографом.

⁵ Плющ М. Я. Лексикографічне тлумачення дієслівної лексики // Українська і слов'янська тлумачна і перекладна лексикографія : Леонідові Сидоровичу Паламарчукові. — К., 2013. — С. 196.

⁶ Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія. — К., 2011. — С. 15.

⁷ Манако В., Широков В., Якименко К. Пользовательский интерфейс виртуальной лексикографической лаборатории «Словарь украинского языка» // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології. — С.193, 197.

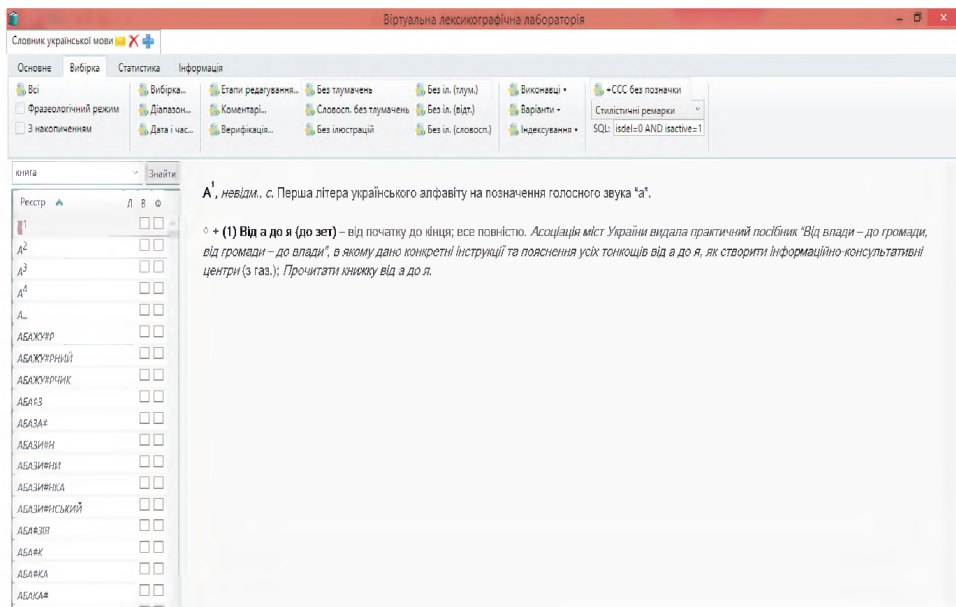

Рис. 1. Основне діалогове вікно ВЛС «СУМ-20»

Важливим елементом взаємодії лексикографів є написання й опрацювання коментарів із зауваженнями та пропозиціями до окремих структурних частин словникових статей. Додатковою функцією такого сортування є отримання статистичних даних щодо створення й опрацювання коментарів лексикографами (див. рис. 2).

Однак ВЛС «СУМ-20» є не тільки багатфункціональним робочим місцем лексикографа, але й може бути матеріалом для різних лінгвістичних досліджень, а головне — незамінним інструментом для мовознавчих та інших розвідок. При цьому вкрай важливим для дослідників мови є не стільки весь реєстр (макро-структура) загальнономовного словника, скільки його внутрішня організація, зокрема побудова та експлікація лінгвістичних відношень між словниковими статтями, їхнє об'єднання в поля та групи на основі семантичних, тематичних, асоціативних та інших ознак. Відповідну структуру словникових статей і способи розкриття семантики реєстрових одиниць, ієрархію їхніх значень реалізовано на мікро- та медіоструктурному рівнях⁸. Розглядаючи вслід за відомими науковцями мову як систему (Ю.Д. Апресян, В.А. Звегинцев, І.А. Мельчук, М. В. Нікітін, М. М. Пешак, В. А. Широков та ін.⁹), можна стверджувати, що всі аргументи, які доводять системний характер мови, приховані в її внутрішній структурі. В. А. Широков наголошує, що тлумачний словник містить у собі велику кількість неявних системних зв'язків мовної системи, які формують його семантичний фрейм¹⁰.

⁸ Широков В. А. Зазнач. праця. — С.17.

⁹ Апресян Ю. Д. Исследования по семантике и лексикографии : В 2 т.— М., 2009.— Т. I. — 568 с.; Звегинцев В. А. Зазнач. праця; Толково-комбинаторный словарь современного русского языка : Опыт семантико-синтакс. описания рус. лексики / Мельчук И. А., Жолковский А. К. и др.— Вена, 1984.— 992 с.; Никитин М. В. Курс лингвистической семантики —2-е изд., дополн. и исправл.— СПб., 2007.— 819 с.; Пешак М. М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики: текст.— Ужгород, 1999.— 199 с.; Широков В. А. Зазнач. праця.— 351 с.

¹⁰ Широков В.А. Системна семантика тлумачних словників // Акцентологія. Етимологія Семантика : До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка. — К., 2012. — С. 510.

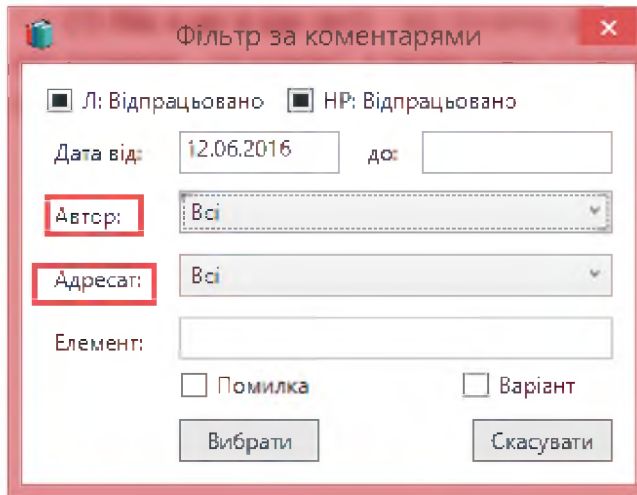

Рис. 2. Фільтр словникових статей за коментарями

Дослідження таких лінгвістично-когнітивних аспектів може бути здійснене інструментами ВЛС «СУМ-20», у якій передбачено особливий підпункт «Вибір-ка» в однойменному пункті меню «Вибір-ка» діалогового вікна лексикографічної системи. Важливість та унікальність цього підпункту зумовлені здатністю системи сортувати весь масив словника за різними заданими користувачем параметрами реєстрової та інтерпретаційної частин. За допомогою цього пункту дослідник має доступ до окремих підсистем мови, які представляють ті чи ті лексикографічні ефекти і, як наслідок, — доводять феноменальність мови як системи в цілому. Зазначимо, що всі ці сервісні можливості реалізовані завдяки дискретному характеру матеріалів, адже саме дискретність є основною системно-структурною ознакою сучасних словників ¹¹.

Діалогове вікно підпункту меню «Вибір-ка за елементами статей» має п'ять вкладок: «Реєстр», «Значення», «Ілюстрації», «В-Значення» та «В-Ілюстрації» з відповідними полями, заповнення яких дозволяє вводити умови пошукового запиту з одним чи кількома параметрами (див. рис. 3). У вкладці «Реєстр» можна задати умови для пошуку за реєстровим словом або навіть дериватом, лівою частиною словникової статті, зв'язком реєстрового слова з відсильними статтями. Також одразу з'являється можливість порівняти реєстр «Словника української мови» в 20-ти томах та 11-томного видання, прослідкувавши помітне його (реєстру) оновлення та розширення у двадцятитомному виданні.

Вкладка «Реєстр» має декілька вільних полів (див. рис. 4), заповнення яких передбачає відбір словникових статей, що відповідають заданим параметрам пошуку. Наприклад, у полі «Частина мови» з фіксованого списку користувач може обрати необхідний частиномовний клас. Важливо, що пошукові умови задаються не ізольовано, їх можна комбінувати, доповнюючи одна одну. Для цього у підпункті меню «Вибір-ка» до кожного поля передбачено спеціальні умови: «--» (пошукова умова не враховується); «-та-» (перетин умов пошуку); «-або-» (операція об'єднання) ¹². Таким чином, користувач має можливість додатково редагувати умови пошуку: отримавши відібрані словникові статті якоїсь частини мови, він може працювати з усією підсистемою цього класу слів або відсор-

¹¹ Широков В.А. Комп'ютерна лексикографія.— С. 15.

¹² Манако В., Широков В., Якименко К. Зазнач. праця. — С. 198.

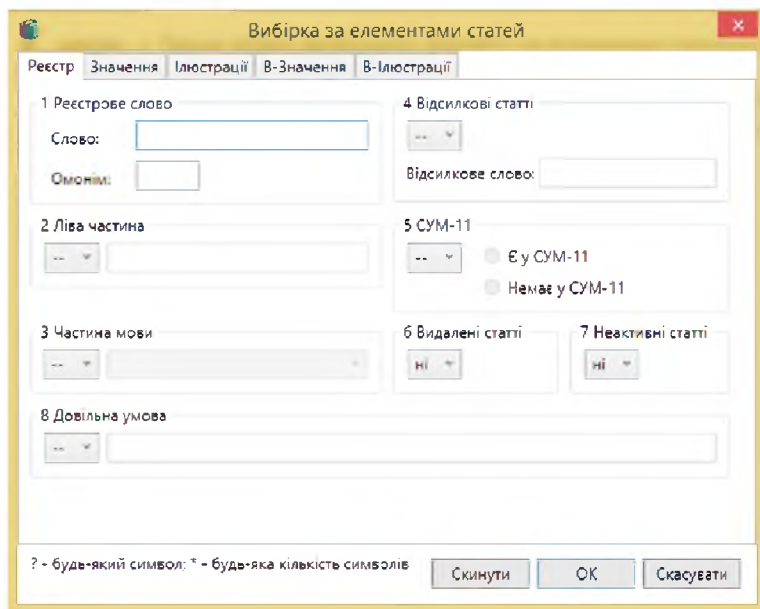

Рис. 3. Діалогове вікно «Вибірка за елементами статей»

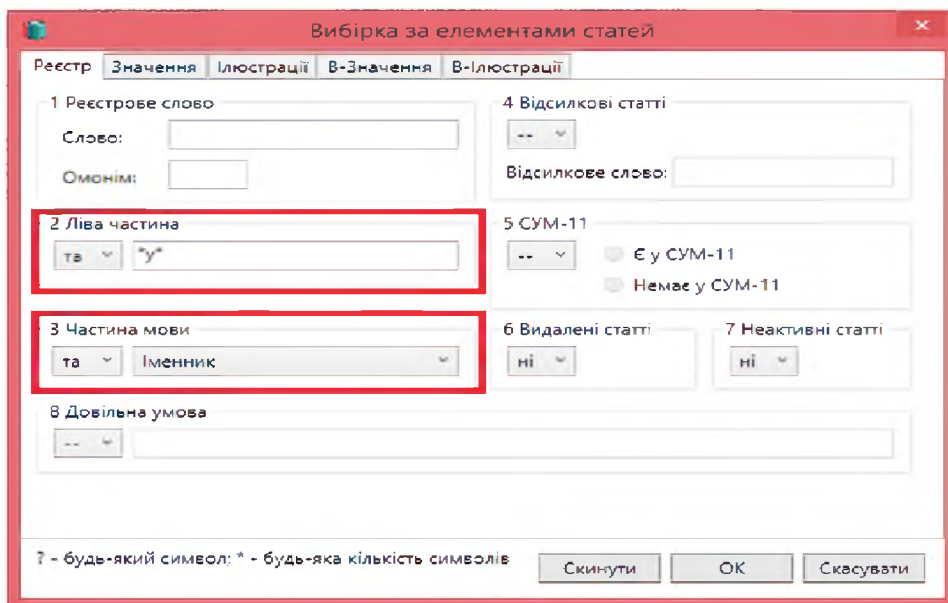

Рис. 4. Вкладка «Реєстр» діалогового вікна «Вибірка за елементами статей»

тувати їх за додатковим параметром, додавши у поле «Ліва частина» інформацію, наприклад, про відповідну словозмінну парадигму.

Важливим елементом діалогового вікна підпункту «Вибірка» є вкладка «Значення», за допомогою якої можна здійснювати пошукові запити за різними структурними елементами інтерпретаційної частини описової словникової статті, зокрема безпосередньо за дефініціями чи їхніми елементами (див. рис. 5). Сортування в такому випадку можна виконувати за певними семами чи ключовими словами, заповнивши відповідне поле «Значення».

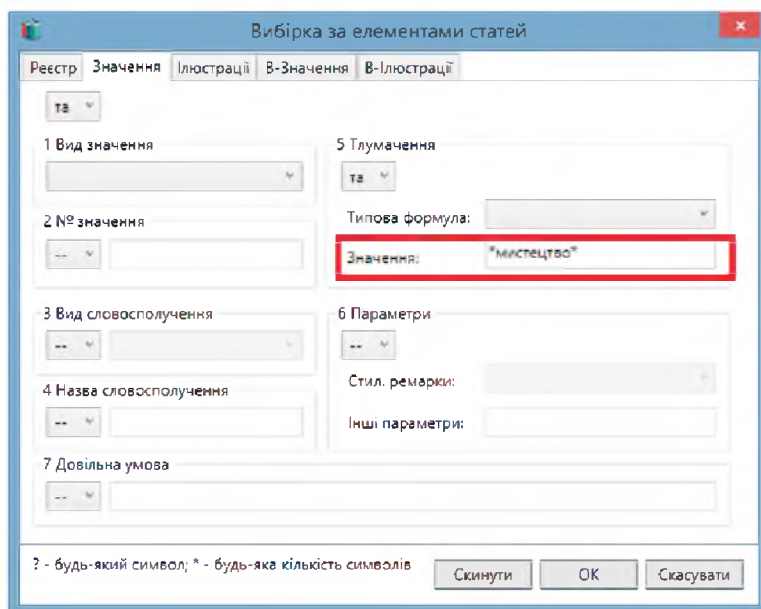

Рис. 5. Вкладка «Значення» діалогового вікна «Вибірка за елементами статей»

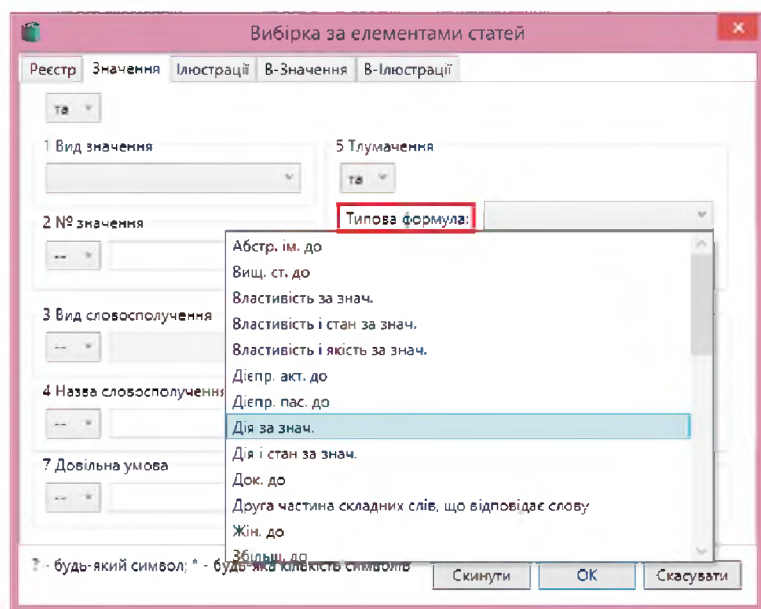

Рис. 6. Перелік типових формул тлумачень, використовуваних у ВЛС «СУМ-20»

«Словник української мови» в 20-ти томах передбачає не лише описові тлумачення, а й відсилні, що зумовлено особливостями метамови цієї лексикографічної праці. Такі дефініції представлені стандартним набором формул тлумачення, своєрідних семантичних кліше, які, на думку В.А. Широкова, маркують тип відношення між означуваним словом та його відповідником у дефініції¹³. Цей особливий спосіб дефініювання дозволяє швидко сортувати весь реєстр за значеннями, адже в підпункті меню «Вибірка» крім різних пошукових парамет-

¹³ Широков В.А. Системна семантика тлумачних словників. — С. 500.

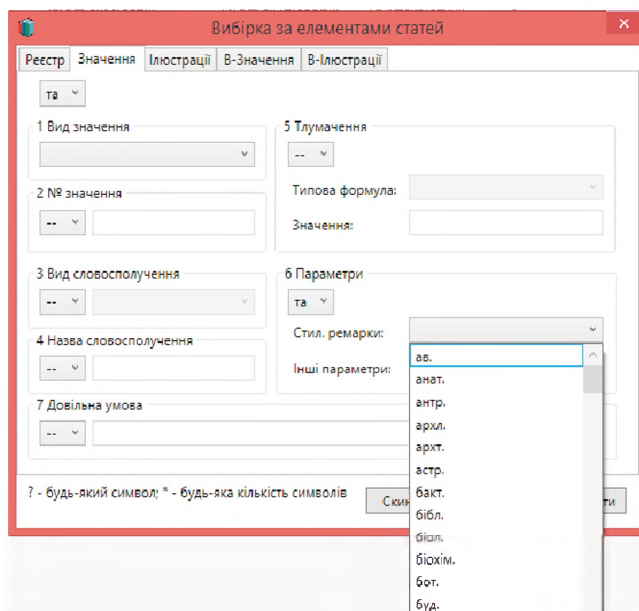

Рис. 7. Перелік стилістичних і галузевих ремарок, використовуваних у ВЛС «СУМ-20»

рів є і повний перелік типових формул тлумачень, або, за термінологією В.А. Широкова, формул квазісемантики¹⁴. Для виконання необхідного пошукового запиту варто лише з фіксованого списку обрати необхідну дефініцію (див. рис. 6).

Крім описаних вище можливостей у підпункті меню «Значення» передбачені й інші параметри, вибір яких забезпечує сортування всього реєстру Словника за стилістичними та галузовими ремарками (див. рис. 7).

Отже, дослідницькі можливості ВЛС «СУМ-20» не обмежуються лише пошуком за реєстром, а передбачають внутрішню навігацію за структурними елементами словникової статті, яку додатково перевіряють та уніфікують. Завдяки цьому ВЛС «СУМ-20» можна вважати своєрідним новітнім інструментарієм сучасних лінгвістичних досліджень, який забезпечує швидкий доступ до різних мовних підсистем.

V. V. SYVOKOZOVA

ON THE FUNCTIONAL POTENTIAL OF THE EXPLORATORY TOOLS OF THE VIRTUAL LEXICOGRAPHICAL LABORATORY «SUM-20»

The article defines the main tendencies of the development of Ukrainian applied linguistics and the main aspects of the automatized lexicography. The author analyzes the lexicographic system «The Dictionary of Ukrainian language in 20 volumes», its main investigative instruments and service opportunities. Also the specificity of the internal research in this lexicographic work is given.

Key words: the applied lexicography, lexicographical system, internal search.

¹⁴ Там же. — С. 501.

КОНЦЕПТ ТОЛЕРАНТНІСТЬ: ГЕНЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано підходи до дослідження концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ в англійській, німецькій, російській, українській лінгвокультурах, визначено етимологію лексеми-вербалізатора концепту, ціннісний складник, спільне та відмінне для кожної лінгвокультури.

Ключові слова: концепт *толерантність*, лінгвокультура, дискурс, запозичення.

Концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ має різну історію й різні контексти реалізації в лінгвокультурах Великої Британії, Німеччини, Росії, України. Специфіка його застосування зумовлена відмінністю концептуальних картин світу, менталітету та історії націй.

Дж. Мілл розглядає толерантність із соціального та філософського погляду як складову частину свободи індивіда від впливу «суспільної більшості»: «У Британії XIX століття влада більше не протистоїть народу як щось, що йому не належить; як демократія вона стала власною владою нації. У цьому випадку вже не може йти мова про тиранію правителя, оскільки уряд лише виражає волю свого народу. Проблема полягає в тому, що і сама нація цілком може бути тираном, а тому народоправство також має бути обмеженим. В іншому випадку “тиранія більшості” виллється в тиранічну політику держави. Саме від цієї тиранії і слід захищати індивідуальну свободу»¹.

У традиціях англо-американської культури толерантність розглядається як практика, що будується на прагматичній рівновазі інтересів. «Якщо ми просимо людей бути толерантними, то ми просимо про набагато складніші речі. Їм справді буде потрібно втратити щось — їхнє бажання придушити або знищити інше вірування; але вони також щось і збережуть, а саме прихильність до тих своїх уявлень, які й народили це бажання»². У західних дослідженнях явище толерантності може мати як позитивне, так і негативне обґрунтування. Так, негативне обґрунтування толерантності полягає в неможливості або нерациональності інтолерантності, при позитивному ж обґрунтуванні толерантність розглядається як благо, цінність, що пов'язані з іншими благами — прогресом, свободою, справедливістю тощо³.

За Р. Форстом, розвиток концепту TOLERANZ у німецькій лінгвокультурі має 4 форми: «концепцію дозволу» («Erlaubnis-Konzeption»), коли влада або

¹ Mill J. On Liberty / Ed. by A. Casfell.— Wheeling (Illinois), 1947.— P. 73.

² Williams B. Tolerating the Intolerable // The Politics of Toleration in Modern Life / Ed. by S. Mendus.— Durham, 2000.— P. 73–82.

³ Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics.— The Huffingtonpost, 2007.— http://www.huffingtonpost.com/joseph-nye/smart-power_b_74725.html.

більшість суспільства дозволяють меншості жити згідно з її переконаннями; «концепцію співіснування» («Koexistenz-Konzeption»), що визнає протистояння рівних за впливом угруповань, які змушені йти на компроміси, при цьому толерантність розглядається як прагматичний інструментарій досягнення компромісу; «концепцію поваги» («Respekt-Konzeption»), в якій підґрунтям для відносин між сторонами є повага як моральна категорія, і «концепцію визнання високої цінності об'єкта / предмета поваги»⁴ («Wertschätzungs-Konzeption»), що висуває на перший план не лише ставлення до інших як до рівноправних, але й визнання етичної цінності цих відносин.

У німецькій лінгвокультурі семантика лексеми *Toleranz* на початку її виникнення була тотожною семантиці лексеми *Duldung*. Нині спостерігається семантичний зсув від прагматики толерантності-терпіння («Duldungs-Toleranz») до толерантності-поваги («Respekt-Toleranz») ⁵. «Перша форма толерантності ще функціонує в правовому полі Німеччини, наприклад, у дискусії про юридичне визнання одностатевих шлюбів, проте сьогодні вона поступається місцем толерантності, що базується на повазі, особливо тоді, коли необхідно примирити суспільні настрої, запобігти розколу, перешкодити вияву нетолерантності. Оскільки в плюралістичному суспільстві сучасної Німеччини ні релігія, ні будь-яка інша авторитетна ідея або авторитетний інститут не можуть зайняти природну домінуючу позицію, саме “толерантність-повага” набуває все більшого значення»⁶.

Позиція концепту ТОЛЕРАНТНОСТЬ у російській лінгвокультурі не визначена у повному обсязі. Дослідники одностайні в думці, що цей концепт не є природно притаманним російській концептуальній картині світу⁷. «Ідея толерантності ніколи не була популярною в Росії і фактично ототожнювалася з християнськими заповідями полюбити ближнього свого, не противитися злу, нести свій хрест»⁸. Найближчими до поняття «толерантність» у російській мові вважаються поняття «терпимість» (ставлення) та «ненасилие» (діяльність).

Концептуальне поле толерантності формувалося в Росії в останнє десятиліття ХХ ст., коли змінилися «соціальна структура суспільства, принципи взаємодії його членів, роль ЗМІ і певною мірою менталітет народу»⁹. Саме в цей період у Росії актуалізуються лінгвістичні пошуки з проблем толерантності¹⁰. «Нове слово накладається на російську лексичну систему, ототожнюючись, часто неправомірно, з близькими поняттями і збагачується всіма небажаними, часом негативними конотаціями, залежними від соціокультурного контексту. Поява концепту ТОЛЕРАНТНОСТЬ відображає зміну культурно значущих орієнтирів у сучасному суспільстві»¹¹. Нині спостерігається деконцептуалізація концепту ТОЛЕРАНТНОСТЬ у російській лінгвокультурі, що зумовлено соціально-по-

⁴ Forst R. Tolerance in Conflict: Past and Present.— Cambridge, 2013.— P. 455.

⁵ Ямшанова В. А. Толерантність без терпимості? : Русско-немецкие параллели.— СПб., 2011.— С. 209–216.

⁶ Там же.— С. 214.

⁷ Михайлова О. А. Толерантність и терпимость: взгляд лингвиста // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности : Сб. ст.— М., 2005.— С. 99–111.

⁸ Там же.— С. 104.

⁹ Там же.— С. 108.

¹⁰ Малахов В., Левченко Е. та ін. Диспут о толерантности // Философ. и социол. мысли.— 1994.— № 11–12.— С. 208–217; Перцев А. В. Ментальная толерантность // Толерантность в современной цивилизации : Материалы междунар. конф.— Екатеринбург.— С. 137–145; Стернин И. А. Толерантность и коммуникация // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности / Отв. ред. Н. А. Купина, М. Б. Хомяков.— М., 2005.— 542 с.; Сумина Е. С. Концепт ТОЛЕРАНТНОСТЬ: культурная и литературная специфика // Уральские лингвистические чтения : Материалы ежегод. науч. конф.— Екатеринбург, 2006.— № 19.— С. 146–147.

¹¹ Стернин И. А., Шилихина К. М. Коммуникативные аспекты толерантности.— Воронеж, 2001.— С. 124.

літичними причинами. Перехід від концепту ТОЛЕРАНТНОСТЬ до концепту ОБЕСПЕЧЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ як вияв агресії набуває певних обґрунтувань у російському лінгвістичному дискурсі. «Конфесійна, етнічна та ідеологічна неоднорідність, а також мікрополітичні аспекти дискурсу безпеки створювали ефект викривленої комунікації, який посилювався орієнтацією на ідеологічний плюралізм і соціокультурні диференціації»¹². Концепти ТОЛЕРАНТНОСТЬ, ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ набувають негативної конотації в наукових розвідках російських науковців. «Специфіка сучасного стану національної безпеки Росії полягає в тому, що загрози життєво важливим інтересам особистості, держави, суспільства виходять як із середини країни, так і ззовні. Внутрішні деструктивні сили становлять не меншу небезпеку, ніж зовнішні. Їхні корені беруть початок у періоді “перебудови”, так званої демократизації нашої країни»¹³.

Для української лінгвокультури концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ багато вчених визначали базовим (Г. Ващенко, С. Дацюк, Д. Донцов, І. Кресіна, М. Степико, Я. Ярема), зазначаючи, що він пов’язаний з іншими концептами, які мають першочергове значення для української лінгвокультури — МИРОЛЮБНІСТЬ, ДЕМОКРАТИЗМ, ПОБЛАЖЛИВІСТЬ. Я. Ярема визначав різнобічність української толерантності як здатність «розуміти іншу природу, іншу людину, інший народ — розуміти, що в кожного може бути свій шлях»¹⁴.

Г. Ващенко наголошував, що стриманість є типовою рисою українського характеру в мирні часи¹⁵. Д. Донцов, навпаки, вважав гуманність і толерантність слабкістю української нації. Дослідник зазначав, що саме «толерація та миролюбність українців не сприяли готовності української інтелігенції до боротьби за самостійність України наприкінці 19 на початку 20 століття»¹⁶. М. Степико зазначає, що почуття справедливості та співчуття можна вважати генетичними рисами українського народу. «Саме українська неагресивність породила одну з найгуманніших людських рис, якою можуть пишатися українці, — це толерантність, терпіння, дружелюбність до ближнього, до сусіда і просто чужого. Кидаючи зерно в землю, селянин говорить: «Уроди, Боже, трудящого, на лінивці, на старця, на злодія і на будь-яку долю!»¹⁷.

С. Дацюк убачає в толерантності настанову українського суспільства на майбутнє. «Українці толерантніші, ніж багато хто з європейців. Тих же британців, наприклад, — у ставленні до емігрантів, будь-якого інакомислення. Європейські цінності в чистому вигляді — це й наші цінності. Ми терпимі до інших кольорів шкіри, релігій, поглядів. Нетолерантних в Україні немає»¹⁸.

Таким чином, у всіх досліджуваних лінгвокультурах концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ має специфічні особливості позиціонування. В англійській та німецькій лінгвокультурах цей концепт має давню історію. У російській лінгвокультурі він тривалий час залишався лакунарним, оскільки поняття толерантності в ній було

¹² Юрченко И. В., Фахтулина Р. А. Дискурс безопасности и защиты национально-государственных интересов России в условиях вызовов информационной войны и политики североатлантического глобализма // Дискурс-Пи. — Екатеринбург, 2014. — № 2–3. — С. 55.

¹³ Там же.

¹⁴ Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах // Перший український педагогічний конгрес. — Л., 1937. — 76 с.

¹⁵ Ващенко Г. Г. Хвороби в галузі національної пам’яті. — К., 2003. — С. 19.

¹⁶ Донцов Д. Націоналізм. — Лондон; Торонто, 1966. — С. 151.

¹⁷ Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). — К., 1998. — С. 201.

¹⁸ Дацюк С. Нет смысла ориентироваться на Европу. — <http://farwater.net/sotsium/terpenie-tolko-terpenie-dva-ekspertnyh-mneniya-o-tolerantnosti-v-ukraine>.

нерелевантним. В українській лінгвокультурі лакунарним залишалося іменування якості — толерантність, тоді як її риси історично були притаманні українській нації.

В умовах глобальних комунікацій концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ набуває міжнародного статусу й отримує всебічне осмислення, зокрема на перетині лінгвістики та інших гуманітарних наук — лінгвокультурології, лінгвофілософії, лінгвопрагматики і лінгвокогнітології.

Лінгвокультурний та лінгвофілософський підходи (Є. Бистрицький, І. Вепрева, С. Йосипенко, В. Костомаров, О. Перцев, С. Тер-Мінасова, М. Хом'яков, О. Шмельов та ін.) тісно пов'язані з концептом ТОЛЕРАНТНІСТЬ, оскільки саме в їхніх межах аналізують плюралізм цінностей, лінгвокультурні суперечності сучасних комунікативних практик. «Культурний бар'єр набагато небезпечніший і неприємніший, ніж мовний, тому що культурні помилки зазвичай сприймаються набагато болючіше, ніж помилки мовні. Усі ми знаємо з власного досвіду, з якою добродушністю зазвичай зустрічаються помилки в іноземних мовах їхніми носіями. Культурні помилки, як правило, не прощаються так легко і справляють негативне враження. Подолання культурного бар'єра неможливе без толерантного сприйняття дійсності, що виявляється в лояльному і дружньому ставленні хоча б одного з комунікантів до іншого»¹⁹.

Спільні риси лінгвокультурної історії концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ можна простежити крізь призму таких подій:

1. Концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ як підґрунтя розмежування релігійного та політичного дискурсів. «Поворотною точкою розмежування політики та релігії для західного християнства стає принцип Аугсбурзького миру (1555), який визначає правові підстави поєднання політики та релігії: *eius regio, cuius religio*. Завдяки застосуванню цього правила... вперше в європейській практиці узаконюється політичне співіснування різних конфесій християнства і відбувається їх фактичне взаємне визнання в такій ролі. Отже, проблема толерантності, тобто співіснування різних конфесій, постає у двох площинах — політичній та світоглядній»²⁰. У релігійному дискурсі концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ розуміють як настанову на діалог між релігіями, конфесіями. Часто в релігійних текстах використовують вираз «єкуменічний рух» (*єкумена* — гр. *Εκουμενη*, від слова гр. *Εκείω*, «населюю, проживаю» — освоєна людством частина світу — «Всесвіт») для вказівки на подолання відгородженості від усього іншого світу, відкритість усім іншим християнським громадам. Релігієзнавці стверджують, що, зокрема, у православній релігії концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ сприймається як синонімічний концептам ДОБРОТА і ЛЮБОВ, яка «довготерпить, милосердствує, не заздрить, не поводить нечестно, не шукає свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою»²¹.

2. Концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ як результат становлення системи цінностей модерної культури. «Розкриття історичного контексту функціонування ідеї толерантності в ранньомодерний період є ключем до розуміння тих шляхів, якими відбувається становлення цінностей модерної культури, та тих інтелектуальних й інституційних передумов, що уможливили цю становлення»²². Є. Бистрицький,

¹⁹ Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация : Учеб. пособие. — М., 2000. — С. 55.

²⁰ Йосипенко С. Теолого-політична проблема в ранньомодерній духовній культурі. Стаття третя: толерантність та питання єдності Церков // Мультиверсум : Філософ. альм. — К., 2006. — Вип. 59. — С. 172.

²¹ Там же. — С. 137–145; див. також: Nicholson P. Toleration as a Moral Ideal // Aspects of Toleration : Philosophical Studies / Eds. by J. Horton, S. Mendus. — London ; New York, 1985. — P. 158–173; Уолцер М. О терпимості. — М., 2008. — 160 с.

²² Йосипенко С. Знач. праця. — С. 170–179.

констатуючи кризу класичного та модерного підходів до проблеми толерантності, робить висновок про те, що в сучасних умовах толерантність означає можливість знаходження в ситуації паралельного існування з усім інакшим²³. Ідею толерантності вчений характеризує з феноменологічних позицій та враховує передусім культурні світи індивідів, тобто локальний спосіб буття людей, їх повсякденний життєвий світ, який максимально визначає їхню поведінку та зв'язки в суспільстві — особисті переживання, розуміння сенсу життя, почуття страху тощо. Ось чому міжнаціональні й етнокультурні зіткнення в пострадянських країнах слід розглядати, на його думку, глибше — як конфлікти культурних світів життя, різних способів буття людей. Розв'язання конфліктів культур потребує нетрадиційних методів та сучасного розуміння сутності конфлікту²⁴.

3. Концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ як символ свободи вибору. «Було винайдено низку інтелектуальних засобів, до яких належить відновлення єдності в межах людської особистості шляхом надання їй свободи вибору та розмежування політичного й релігійного порядку. Саме завдяки цим засобам буде здійснено перехід від негативного розуміння толерантності до позитивного, розвинутого спочатку в межах протестантизму, звідки воно переходить до арсеналу французьких просвітників»²⁵. Осмислення власної поведінки й себе як суб'єкта комунікації та діяльності дає змогу людині робити вибір щодо характеру своєї життєдіяльності. Передумовою осмислення толерантності, на думку Ю. Іщенка, є усвідомлення цінності свідомості особистості в актах її діяльності та спілкування, які пов'язані з «вирішенням суперечностей, що виникають у внутрішньому світі людини як наслідок зіткнень ціннісних орієнтацій і мотивів діяльності та виступають для суб'єкта як боротьба різних Я. Це стає можливим унаслідок практичного акту вибору людини — прийняття рішення — та передбачає відповідні життєву, суспільну й світоглядну позиції. При цьому важливим є усвідомлення суб'єктом себе в ситуації вибору»²⁶.

4. Співвідношення концептів ТОЛЕРАНТНІСТЬ / ТЕРПИМІСТЬ. Розуміння концепту ТЕРПИМІСТЬ близьке для всіх досліджуваних лінгвокультур. «Терпимість включає в себе насамперед оцінку ситуації з морального погляду (в найзагальнішому вигляді — як добро/зло, добре/погано). Якщо ситуація оцінюється негативно, виникає проблема вибору моделі поведінки щодо неї — боротися або виявляти терпимість. Терпимість — ненасильницький варіант поведінки й може кваліфікуватися так лише за наявності альтернативи — насильницького варіанта ставлення до ситуації, що не схвалюється»²⁷.

На думку Ю. Іщенка, проблема толерантності в перехідні історичні етапи виступає, по суті, проблемою терпимості²⁸. Учений вважає, що проблема терпимості актуалізується як категорія світоглядної свідомості та вказує, що толерантність як відповідна норма практично-моральної свідомості реалізується через світогляд

²³ Бистрицький С. Конфлікт культур і філософія толерантності // Демони миру та боги війни : Соц. конфлікти посткомуніст. доби.— К., 1997.— С. 147–168.

²⁴ Там же; Перцев А. В. Знач. праця.— С. 137–145; Хомяков М. Б. Толерантность: парадоксальная ценность // Журн. социологии и соц. антропологии.— М., 2003.— Т. 6. № 4.— С. 100.

²⁵ Бистрицький С. Знач. праця.— С. 161.

²⁶ Іщенко Ю. А. Толерантність як філософсько-світоглядна проблема // Філософ. і соціаліст. думка.— К., 1990.— № 4.— С. 48; див. також: Канто А. С. Толерантність в контексті концепції «культура мира» // Безопасность Евразии.— М., 2001.— № 1.— С. 175–186; Швачко О. В. Толерантність як психолого-соціальний феномен // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.— К., 2001.— № 2.— С. 154–170.

²⁷ Ямишанова В. А. Знач. праця.— С. 216.

²⁸ Іщенко Ю. А. Знач. праця.— С. 44–55.

людини, її внутрішній світ; головною передумовою осмислення терпимості в повсякденно-практичній, моральній, філософській свідомості є можливість вільного самовизначення людини²⁹. Наявність концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ у концептуальній картині світу людини є свідченням її моральності, що полягає в ціннісній ментальній настанові на терпимість до поглядів, переконань і форм поведінки іншої людини³⁰. «Ціннісна характеристика» є важливим елементом толерантності як «соціально-культурного ґешталту», що визначає напрямки у багатогранному комунікативному просторі³¹.

5. Мовні історичні особистості крізь призму концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ. Цей аспект дає змогу дослідити становлення концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ у лінгвокультурах різних націй. Концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ стає когнітивно-прагматичним орієнтиром у діяльності таких історичних осіб, як Е. Коллінз, Б. Манделів, Дж. Толанд, Е. Шефтсбері у Великій Британії, А. Баумгартен, Х. Вольф, Г. Лессінг у Німеччині, М. Ломоносов у Росії, М. Грушевський, Г. Сковорода, Т. Шевченко в Україні. Так, С. Йосипенко наголошує на провідній ролі творчості Петра Могили, що «є чудовим прикладом того, як у межах підготовки проєктів та умов об'єднання християнських конфесій здійснювалась розробка інтелектуальних передумов становлення модерного концепту толерантності. У межах таких проєктів були також поновлені спроби об'єднання східних та західних християн, значною мірою завдяки яким Україну було включено в орбіту модернізаційних процесів, які відбувалися в Західній Європі»³².

Німецькі й англійські просвітителі (А. Баумгартен, Е. Коллінз, Г. Лессінг, Б. Манделів, Дж. Толанд, Е. Шефтсбері) позиціонували себе в ролі місіонерів розуму, завдання яких — відкрити людям очі на їхню природу і призначення, направити їх на шлях духовних істин. Ідеал вільної особи епохи Ренесансу набуває в Просвітництві ознаки загальності: треба думати не лише про себе, а й про інших, про місце в суспільстві. Просвітителі прагнули усвідомити специфіку зв'язків між людьми. Як головна постала проблема найкращого суспільного устрою, розроблення програм суспільних перетворень, що максимально відповідають людській природі³³. Наприклад, творчість Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803), учня раннього Канта й Лессінга, присвячена глибоким гуманістичним роздумам. Філософське вчення про розвиток Г. Гердера було основою гуманізму, прогресу людства. Г. Гердер говорив про закономірний поступальний характер змін, які відбуваються в суспільстві. На думку вченого, гуманність властива природі людини. Це стан розвитку суспільства, коли кожен, не побоюючись іншого, може вільно розвивати свої здібності. Уся історія народів — це школа змагання в швидкому досягненні гуманності³⁴.

Д. Батлер (1692–1752) як представник моральної науки в Англії досліджував проблему співвідношення егоїзму та альтруїзму згідно з принципами себелюб-

²⁹ Там же.— С. 46.

³⁰ Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме // *Философия, наука, цивилизация*.— М., 1999.— С. 154; Миронов В. Толерантность как экзистенциальное состояние человека: социально-философский аспект : Дис. ... канд. филос. наук.— Ульяновск, 2003.— 135 с.

³¹ Михайлова О. А. Знач. праця.

³² Йосипенко С. Знач. праця.— С. 172.

³³ Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Античность и Средневековье.— СПб., 2003.— Т. 1/2.— 688 с.; Лессинг Г. Воспитание человеческого рода, 2006 // Там же.— С. 187; Baumgarten A. Texte zur Grundlegung der Ästhetik // *История эстетики*.— М., 1964.— Т. 2.— С. 449–465.

³⁴ Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества.— М., 1977.— 703 с.

ства (self-love) та добродетності. Він вважав, що щастя — це процес взаємодоповнення цих моральних позицій³⁵.

Соціолінгвістичний підхід (В. Гольдін, С. Данилов, Л. Крисін та ін.) спрямований на вивчення зумовленості семантичних складників концепту соціальними умовами і перетвореннями. Толерантність розглядається як соціальна проблема крізь призму комунікативної практики соціальних груп³⁶. Лінгвісти відзначають, що толерантність — це феномен, який діє на рівні стосунків людей і лише через них стає суспільним явищем³⁷.

Предметом соціолінгвістичного дослідження є питання розв'язання соціальної напруги, зокрема формування культури толерантності в суспільстві, та пошуків нової ідеології, яка здатна об'єднати все суспільство з його розмаїттям, спроби втілення толерантності в різних галузях суспільного життя, де вона необхідна. О. Швачко сформулювала проблему толерантності так: «З одного боку, вона полягає у визначенні можливості та виборі стратегії врегулювання виникаючих зіткнень між ціннісними орієнтаціями різних соціальних груп; з іншого — в узгодженні вербального твердження моральності з певним варіантом вибору стратегії поведінки суб'єктів, яке здійснює мораль»³⁸. Високий ступінь толерантності становить «цінність і соціальну норму громадянського суспільства, забезпечує суспільно-політичну стабільність та гармонію міжетнічних взаємин»³⁹.

Соціолінгвістичний підхід спирається на ідею природної потреби людини в контактах з іншими людьми, у спілкуванні та взаємодії. Толерантне спілкування характеризується ознаками діалогу, що передбачає рівність позицій тих, хто в ньому бере участь. Учасники діалогу мають право на вираження власної індивідуальності та на сприйняття індивідуальності іншого. Як світоглядна позиція індивіда толерантність характеризується моральною та правовою врівноваженістю суб'єкта; як суспільна позиція толерантність складається з норм, які властиві культурі будь-якого суспільства й регламентують його життєдіяльність з позицій необхідності досягнення злагоди та мирного розвитку⁴⁰.

Когнітивно-прагматичний підхід (М. Голєв, Й. Стернін, К. Шиліхіна, О. Швачко, Ю. Щербиніна, Ю. Южакова) вивчає концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ як ментальну одиницю концептуальної картини світу нації, що зумовлює відповідні комунікативні дії, спрямовані на досягнення рівноправного співіснування ідей, особистостей, спільнот, націй, держав. У цій парадигмі актуалізуються три семантичні складники концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ: толерантність як стартова позиція на шляху до досягнення гуманного співіснування; толерантність як важлива умова знаходження компромісів та подолання конфліктів; толерантність як альтернатива агресії. Вивчення концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ як гуманного співіснування передбачає визначення маркерів позитивної групової ідентичності як когнітивно-

³⁵ Антисери Д. Зазнач. праця.

³⁶ Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М., 1999. — С. 469.

³⁷ Гольдин В. Толерантность как принцип культуры речи // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности : Сб. ст. / Под ред. Н. А. Купиной, М. Б. Хомякова. — М., 2005. — 542 с.; Стернин И. А., Шилихина К. М. Коммуникативные аспекты толерантности. — Воронеж, 2001. — 135 с.; Сумина Е. С. Концепт ТОЛЕРАНТНОСТЬ: культурная и литературная специфика // Уральские лингвистические чтения : Материалы ежегод. науч. конф. — Екатеринбург, 2006. — № 19. — С. 146–147.

³⁸ Швачко О. В. Зазнач. праця. — С. 156.

³⁹ Іщенко Ю. А. Зазнач. праця. — С. 47.

⁴⁰ Грива О. А. Толерантність освіти як передумова толерантного суспільства // Мультиверсум : Філософ. альманах. — К., 2007. — № 66. — С. 3–11.

го підґрунтя для поваги до інших груп та вираження готовності обміну ідеями, настановами й участі в спільній діяльності, при цьому тільки позитивна групова ідентичність може привести до толерантності; водночас загроза позитивній груповій ідентичності веде до нетерпимості та етноцентризму. Тому знайомство людини з різними культурами та сприйняття їх як тих, що мають право на існування й розвиток, стають невід’ємною складовою частиною формування толерантності людини. Як результат, сформованість концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ у картинах світу суб’єктів комунікації стає когнітивним підґрунтям для знаходження компромісів та подолання конфліктів на рівні як окремої родини, так і світового розвитку в цілому, толерантність стає частиною свободи, тобто обмежує втручання держави в приватне життя та вплив більшості суспільства на індивіда. Лінгвісти (Т. Воронцова, В. Жельвіс, О. Швачко, Ю. Щербиніна, Ю. Южакова) вважають толерантну комунікацію альтернативою мовній агресії.

Ю. Щербиніна під мовною (вербальною) агресією розуміє «образливе спілкування; словесне вираження негативних емоцій, почуттів або намірів у образливій, грубій, неприйнятній мовній формі»⁴¹. В. Жельвіс для всіх видів словесної агресії використовує один термін — *інвектива*, розрізняючи при цьому інвективу у вузькому й широкому розумінні. Інвектива у вузькому розумінні — це «спосіб існування словесної агресії, що сприймається в цій соціальній (під)групі як різкий або табуйований», інакше кажучи, це «ненормативна, некодифікована, табуйована, непристойна, нецензурна лексика», тобто лайка. Інвектива в широкому розумінні — це «різкий виступ проти когось або чогось»⁴².

Т. Воронцова в дослідженнях мовленнєвої агресії дотримується комунікативно-прагматичного підходу і розглядає цей феномен як навмисну деформацію адресантом комунікативного простору адресата в мовній, аксіологічній та когнітивній сферах. М. Голев і Н. Муравйова розглядають проблему «мовленнєва агресія — толерантність» з позицій лінгвістичної конфліктології, тобто на основі поняття мовно-мовленнєвого конфлікту. Ю. Щербиніна основу безконфліктної комунікації вбачає у підвищенні рівня мовної культури, психологічній та комунікативній підготовленості співрозмовників, що виявляється в рефлексії, емпатії й толерантності. Толерантність передбачає коректність оцінок, уміння прощати іншу людину за її різкість чи нестриманість у мові, визнання права співрозмовника на власну думку⁴³.

Міждисциплінарна лінгвістична парадигма дослідження концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ доповнюється останнім часом новим підходом — **екологічно-фонетичним** (С. Вершинін, Т. Романова, Й. Стернін, Г. Хазагеров, Б. Шарифуллін, К. Шиліхіна), який зосереджений на вивченні принципів шуму та тиші з лінгвополітологічного й лінгвосоціологічного поглядів. Цей підхід спрямовано на характеристику сучасного суспільства як простору взаємодії двох культурних принципів — тиші й шуму. «Феномени соціальної взаємодії на мікро- та макрорівні слід характеризувати з урахуванням їхніх аудіохарактеристик та внести корективи в традиційні соціологічні й політологічні уявлення. Чи можна уявити характеристику таким ключовим поняттям, як “соціальна дія”, “соціологізація”, “соціальний рух”, “соціальний конфлікт” і т. ін. поза їх звуковим виявом?»⁴⁴. Підґрунтям для таких досліджень вважають «стихійність і неперед-

⁴¹ Щербиніна Ю. В. Методы диагностики речевой агрессии // Прикладная психология и психоанализ.— М., 2001.— № 3.— С. 38–55.

⁴² Там же.— С. 53.

⁴³ Там же.— С. 54.

⁴⁴ Вершинін С. Принцип шума или проблема звуковой толерантности // Дискурс-Пи.— Екатеринбург, 2001.— № 3.— С. 29–37.

бачуваність індивідуального й групового шуму, велику кількість нових звуко-комплексів», які можуть розглядатися як свідчення зростання ступеня свободи. Тиша втрачає свої ідеологічні характеристики, «потенційний ресурс становлення інакшості»⁴⁵, перетворюючись переважно на соціально-культурний феномен. На думку І. Ш. Зарка, «ідея толерантності є найпоказовішою: вона не існує споконвічно на горизонті ідей, вона є продуктом тривалого процесу, завдяки якому модерній думці вдається сконструювати концепт влади, де співіснування релігій стає однією з фундаментальних умов громадянського миру»⁴⁶.

У сучасній дискурсивній практиці особливої актуальності набуває акцентуація концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ як засобу досягнення миру і попередження конфліктів.

Отже, відсутність концепту ТОЛЕРАНТНІСТЬ у дискурсах сучасного суспільства порушує базові принципи його соціально-комунікативної організації: підриває принципи демократії, призводить до порушення індивідуальних і колективних прав людини. Натомість високий рівень толерантності сприяє зміцненню демократичної державності, громадянського суспільства, національної єдності.

Концепт ТОЛЕРАНТНІСТЬ представлений у всіх досліджуваних мовах, але особливості його інтегрування в концептуальні картини світу націй мають свою специфіку.

Лексема *tolerance* прийшла в англійську мову в XV ст., а *toleration* — на початку XVI ст. У XV ст. ця лексема мала значення «здатність переносити біль». У XVI ст. виникають нові значення — «дозвіл», «стриманість», «помірність». У XVII ст. слово починає вживатися в значенні «можливість відправлення іншого релігійного культу», з'являються відомі «Листи про толерантність» Дж. Локка, навіяні сторіччям релігійних воєн у Європі між католиками і протестантами (1524–1648)⁴⁷.

Етимологію слова *Toleranz* у німецькій мові пов'язують з латинською лексемою *tolerantia*, що мала значення «витримка» (*Ertragen*), «терпіння» (*Erdulden*), «стриманість» (*Geduld*). Лексема *Toleranz* з'являється у XVI ст. зі значенням «дозвіл, поступка в питанні про релігійну свободу», потім це значення розширилося — «терпимість, великодушне ставлення» (*Duldsamkeit, großzügige Geisteshaltung*)⁴⁸.

Російська лексема *толерантность* походить від лат. *tolerantia* — «терпіння, терпимість», пов'язаного з багатозначним дієсловом *tolerare* з тим самим значенням, що й у сучасній російській мові, — «витримувати, зносити, переносити». Посилання на те, що російська лексема походить від фр. *tolérant* знаходимо в «Словаре современного русского литературного языка», де вона тлумачиться так: «ТОЛЕРАНТНОСТЬ (*устар.*) терпимость, снисходительное отношение к кому-, чему-либо. — Толерантный — *устар.* снисходительный, терпимый. Толерантно, нареч. Толерировать (*устар.*) — проявлять толерантность по отношению к кому-, чему-либо»⁴⁹.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Zarka Y., Lessay F., Rogers J. La tolérance ou comment coexister : anciens et nouveaux enjeux // Les fondements philosophiques de la tolérance en France et en Angleterre au XVII siècle. — Paris, 2002. — Т. 1. — 289 p.

⁴⁷ Harper D. The Online Etymology Dictionary. — New York, 2001. — P. 568–569.

⁴⁸ Duden N. Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache. — 4, neu Bearb. Aufl. — Mannheim ; Wien ; Zürich, 2007. — Bd 7. — S. 849.

⁴⁹ Словарь современного русского литературного языка / Ред. Н. Г. Герасимова, Н. П. Рычкова. — Ленинград, 1963. — Т. 15. — С. 538.

«Етимологічний словник української мови» пояснює походження слова *толерантний* так: «“терпимий до чужих думок і вірувань”, *толерувати* — “виявляти терпимість”... — запозичення із західноєвропейських мов; нім., англ. *tolerant*, фр. *tolérant* походять від лат. *tolerans*, -ntis “терплячий”, дієприкм. від дієслова *tolerare* — “витримувати, зносити, терпіти”, пов’язаного з *tollo*, *tollere* “піднімати, здійсмати, прибирати”»⁵⁰.

Отже, можна зробити висновок, що запозичення лексеми *толерантність* у російській та українській мовах відбулося пізніше, ніж в англійській та німецькій, причому в українську й російську мови лексема прийшла із західноєвропейських мов (німецької, англійської, французької), а в англійську та німецьку — з латинської мови. Під час взаємодії різних лінгвокультур запозичуються не лише одиниці лексичної системи мови, а й відбувається обмін системами категоризації світу, когнітивними просторами, когнітивними базами⁵¹, виникає взаємодія не лише носіїв різних мов, а й «представників різних мовних, концептуальних, наукових картин світу»⁵². Запозичені концепти сприяють «заповненню концептуальної лакун», що виявляється в процесі міжкультурної комунікації під час розбіжностей лінгвокультурного досвіду (взаємодіючих етносів)⁵³. Успішність запозичення залежить «від ступеня чужорідності інокультурного феномену, присутності схожих концептів у лінгвокультурі, яка запозичує цей концепт, ступеня змістової чи структурної складності концепту»⁵⁴.

L. V. YUDKO

THE CONCEPT *TOLERANCE*: GENETIC APPROACH

The timeliness of the proposed research is determined by the study of value-conscious characteristics of the concept *TOLERANCE* as a part of the socio-cultural gestalt which defines a constructive vector in the multi-ethnic communication space.

The purpose of the article is to determine the value-conscious component of the concept *TOLERANCE* for English, German, Russian and Ukrainian linguistic cultures. The tasks of the article are: 1) to analyze and systematize modern scientific approaches to the study of the concept *TOLERANCE*; 2) to define the role of the concept *TOLERANCE* in national discourse practices by analyzing lexicographical sources and scientific discourses.

The subject of the article is the concept *TOLERANCE* in the modern scientific paradigm and communicative space of Great Britain, Germany, Ukraine and Russia; the target of research is the ways of foregrounding of the concept *TOLERANCE* in Russian and Ukrainian linguistic cultures.

In the article, approaches to the study of the concept *TOLERANCE* have been systematized; the etymology of the lexeme-verbalizer of the concept in English, German, Russian and Ukrainian linguistic cultures has been analyzed; common and distinctive components of meanings are established; the value-conscious component of the concept *TOLERANCE* for each linguistic culture has been defined.

Key words: concept *TOLERANCE*, linguistic culture, discourse, linguistic borrowing lacuna.

⁵⁰ Етимологічний словник української мови / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць та ін. — К., 2006. — Т. 5. — С. 593.

⁵¹ Новикова Т. Б. Заимствование лингвокультурных концептов (на материале английского и русского языков) : Дис. ... канд. филол. наук. — Волгоград, 2005. — С. 33.

⁵² Кубрякова Е. С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты : Сб. обзоров. — М., 2000. — С. 7.

⁵³ Новикова Т. Б. Знач. праця.

⁵⁴ Там же. — С. 8.

СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ БІБЛІЙНИХ АФОРИЗМІВ У КОНТЕКСТІ ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

Статтю присвячено аналізу афоризмів біблійного походження як складника художнього дискурсу. Особливу увагу звернено на семантико-когнітивні параметри біблійних афоризмів, а також фразем із ключовими біблійними поняттями, що демонструють ціннісні характеристики української мовної картини світу.

Ключові слова: біблійні афоризми, біблеїзми, художній дискурс, лінгвокультура.

Розширюючи духовний світ і формуючи певні переконання, афоризми відображають спосіб пізнання й констатації явищ буття. Саме мова народу є показником способу його мислення та життя, що нерозривно пов'язано зі словом. О. Потебня розглядав мову як активний процес, який розкриває ставлення людини до навколишнього світу і відбувається завдяки зв'язку мови та думки, відповідно, мислення — пізнання. Таке відображення дійсності реалізується через слово — одиницю мови, яка складається зі звукової частини, внутрішньої форми та значення. На думку О. Потебні, слово — це не зовнішній додаток до вже готової в людській душі ідеї необхідності. Воно є засобом створення цієї ідеї, що впливає з глибин людської природи, бо лише за його допомогою структурується думка. Як у слові людина вперше усвідомлює свою думку, так у ньому ж насамперед вона бачить ту закономірність, яку відкриває у світі¹. Значення слова як унікального способу світобудови відображено у Святому Письмі: «Спочатку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог» (Івана, 1:1).

Біблія, як основне зібрання священних текстів християн, стала одним з найбільших надбань світової культури. Біблійні тексти не лише багаті інформативно, вони містять багатогранний комплекс моральних цінностей, що є визначальними в людському житті, — віра, надія, любов, мудрість, доброта тощо. «Біблія, одна з перших книг світу, з'ясувала перспективу людської історії, що сталася з трагічного розриву, самовільного відходу від духовної домінанти буття, від Бога»². Вислови біблійного походження мають всесвітнє звучання, оскільки Святе Письмо перекладено всіма мовами світу.

Водночас деякі крилаті вислови відомих філософів співзвучні біблійним, пор.: «Лише невдячна людина здатна в очі хвалити, а поза очі лихословити» (Піфагор) і «Хто таємно обмовляє ближнього свого, того Я призведу до мовчанки» (Псалом, 101:5); «Краще, щоб вас хвалив хтось інший, аніж хвалити самого себе» (Геродот) і «Нехай хвалить тебе хтось інший, а не уста власні» (Припо-

¹ Потебня А. А. Мысль и язык // Хрестоматия по общему языкознанию / Сост. Л. П. Иванова. — К., 2008. — С. 129–132.

² Сулима В. Біблія і українська література : Навч. посіб. — К., 1998. — С. 4.

відки, 27:2); «Неуцтво — найзліша хвороба» (Платон) і «Не протився істині, а соромся свого неуцтва» (Сирах, 4:25); «З плодів та і того, який кінець, суди всяку справу» (Сковорода) і «Дерево з плоду свого пізнається» (Луки, 6:43–44).

Для того щоб стати крилатим, вислів має бути не тільки вдало скомпонованим, лаконічним, але й відзначатися алегоричністю, смисловою ємністю, образністю, типовістю, що забезпечує можливість його застосування в низці подібних ситуацій. Святе Письмо є унікальною літературно-художньою пам'яткою, в якій уміщено колосальну кількість крилатих висловів, «тут кожний вираз відповідальний, тут кожне слово має своє особливе значення»³. Як зауважує І. О. Голубовська, поняття внутрішньої форми становить важливий інструмент лінгвістичного аналізу не лише на лексичному, а й на фразеологічному рівні. Фразеологічний фонд як основний носій, «констант культури», транслює з покоління в покоління культурно важливі установки певного етносу⁴.

Біблійні афоризми мають насамперед потужний виховний потенціал. Аналізуючи їх на семантичному рівні, можна стверджувати, що більшість з них має повчальний характер, пор.: *не куй зла на ближнього* (Приповідки, 3:29), *рука ледача робить бідним* (Приповідки, 10:4), *не суди і судимим не будеш* (Матвія, 7:1), *хто не працює, той і не їсть* (Павла, II до солунян, 3:10), *хто сіє вітер, пожне бурю* (Осії, 8:7) та ін.

Деякі ті самі крилаті вислови використовуються як у Старому, так і Новому Заповіті, наприклад: *голос волаючого в пустелі* (Ісаї, 40:3; Марка, 1:3), *не тільки хлібом живе людина* (Второзаконня, 8:3; Матвія, 4:4), *умивати руки* (там же, 21:5–7; там же, 27:24) та ін. На відміну від Нового Заповіту, у Старому наявні афоризми, що за своїм змістом антонімічні, пор.: *перелом за перелом, око за око, зуб за зуб* (Левіт, 24:20) і *б'ють в одну щоку, підстав і другу* (Луки, 6:29).

Актуальність дослідження біблійних афоризмів полягає в тому, що тривалий час насильно вилучалися зі сфери наукового інтересу факти релігійної культури, які потребують особливого осмислення та інтерпретації. Без урахування їхньої ролі неможливо дослідити ті процеси, що відбуваються сьогодні в мові, науці, культурі. Зрозуміти природу мови можна за умови вивчення людини та її мовної картини світу, що формує тип взаємин, визначає норми поведінки і ставлення до оточення. Як стверджує Ю. Апресян, будь-яка природна мова відображає певний спосіб сприйняття й організації («концептуалізації») світу⁵.

У цьому контексті Біблія як витвір книжності мала велике значення не лише для формування української лінгвокультури загалом, але й лексико-фразеологічної системи української літературної мови зокрема. Показником такого впливу на мову є засвоєння великої кількості біблійних афоризмів, більшість з яких мовці не асоціюють зі Святим Письмом, напр.: *проти рожна перти, перекувати мечі на орала, будувати дім на піску, корінь зла, на все свій час, блудний син, тримати язик за зубами, берегти як зіницю ока, нести свій хрест, камінь спотикання, хліб насущний* та багато інших.

Питома лексична система представлена великою кількістю лексико-семантичних груп слів з біблійних текстів, які ретрансльовано в художньому дискурсі. Біблійні витоки має також велика кількість усталених словосполучень і фраз, активно вживаних у мові в найрізноманітніших текстових ситуаціях у прямому і

³ Огієнко І. Методологія перекладу Святого Письма та Богослужбових книг на українську мову. — Варшава, 1927. — С. 4.

⁴ Голубовская И. А. Этнические особенности языковых картин мира. — К., 2002. — С. 105.

⁵ Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. — 1995. — № 1. — С. 45–53.

переносному значеннях ⁶. Українська художня література, що формувалася упродовж століть, засвідчує активне використання біблійних висловів. Так, наприклад, афоризм *не кидай перлини перед свиньми* (Матвія, 7:6), що його тлумачать як «не витрачай марно хороших слів і справ на тих, хто цього не розуміє й не оцінить», уживається у творах Л. Глібова («Перли і свині»), І. Франка («Мамо природо»), І. Кочерги («Ярослав Мудрий»), З. Тулуб («Людолови»), О. Гончара («Микита Братусь») та ін. Назву роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» також узятю з Біблії, з «Книги Йова» (6:5–7) ⁷.

Українська лінгвокультура відображає найхарактерніші для національної свідомості біблійні афоризми. Наприклад, дуже пильно щось берегти, як *зіницю ока*. Цим висловом часто послуговуються мовці, а також активно його використовують митці слова, напр.: «Ще більше будемо.. берегти як *зіницю ока*, берегти й вивчати безцінну спадщину нашу прекрасну» (П. Тичина).

Біблійний вислів *альфа і омега* усталився в українській мові у двох значеннях: «1. Початок і кінець чого-небудь. — [Неофіт-раб:] Що за слово? [Єпископ:] Те слово — Бог. Він *альфа і омега*, початок і кінець (Леся Українка). 2. Головне в чомусь, основа, зміст, сутність чого-небудь» (СФУМ ⁸, 20). — «*Альфо і омега*, колиско і мавзолею — Земле!» (Б. Олійник).

Варіант афоризму *від альфи до омеги* передає значення «від початку до кінця. — Оце діждався новини, оце потішили новинами! Ну що ж, хай кажуть, мусить знати все, *від альфи до омеги* (Д. Міщенко)» (СФУМ, 20).

Утверджуючи етичні принципи, виробляючи систему духовних цінностей, український народ упродовж віків чітко окреслив межі позитивних і негативних рис людини, що співзвучні біблійним моральним засадам. І це закономірно, оскільки з часів хрещення Русі християнство є ключовим світоглядним підґрунтям національної культури. Такі чесноти, як повага до батьків, доброта, милосердя, прагнення мудрості тощо, стали ключовими в українській світоглядній традиції. Народна мораль тотожна біблійній і засуджує зрадливість, підступність, ідолопоклонство, заздрість, злобу тощо як порочні людські риси характеру, страшні гріхи.

Так, біблійні афоризми *не сотвори собі кумира* (Вихід, 20:4–5), *будьте мудрі, як змії, і невинні, як голубки* (Матвія, 10:16), *Голгофа* (Луки, 23:33), *Каїн (каїнова душа, каїнова печать)* (Буття, 4:1–15), *Іуда (їудине коріння, поріддя)* (Луки, 22:47), *тридцять срібників* (Матвія, 26:15), *Поцілунок Іуди* (там же, 26:46–49) та ін. яскраво відображені в художньому дискурсі, напр.: «Уявляю сьогодні Шевченка в цій залі. Зняжковілий від атмосфери полинної ейфорії, він напучує вас у дорогу євангельськими словами: “Оце посилаю я вас, як овець між вовки. Будьте ж мудрі, як змії, і невинні, як голубки”» (Є. Сверстюк).

Афоризм *не сотвори собі кумира* (Вихід, 20:4) означає «не обожнюй земне, не втрачай розуму, не служи людським пристрастям», напр.: «Відпущена всім часу міра, А міра має береги. *Не сотвори собі кумира*, Кумири гірші, ніж боги» (П. Дорошко).

⁶ Козак Р. В. Дух божого слова у біблійних афоризмах (на матеріалі святого письма у перекладі Івана Огієнка) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : 36. наук. праць. — Кам'янець-Подільський, 2008. — 300 с.

⁷ Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. — К., 2001. — С. 104.

⁸ Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко. — К., 2003. — С. 20 (далі — СФУМ).

Біблеїзм *Голгофа* вживається в художньому дискурсі, як правило, в переносному значенні як фізичні та душевні страждання, напр.: «Сто плах перейди, серцеоский, сто плах, сто багать, сто *голгоф*...» (В. Стус).

Усталилися в мовленні не лише біблеїзми, але й похідні утворення з ключовими словами. Так, на позначення лукавих вчинків людини, зради, убивства тощо вживаються афоризми *каїнове діло* — «підступні, лукаві вчинки; зрада, убивство. [Іван:] Для неї [батьківщини] і про рідного сина забудеш, коли цей син звівся нінащо й *каїнове діло* чинить (Я. Галан)» (СФУМ, 205); *каїнова душа* — «зрадлива, підступна людина. Люди зневажали його і називали *каїновою душою* за підлий характер (Я. Галан)» (там же, 228); *каїнова печать* — «тавро зради, злочину. Звістка про пійманого перекинчика швидко облетіла всі човни, і козаки один поперед одного лізли, щоб зазирнути на того, хто навік затаврував себе *каїновою печаттю* (С. Добровольський)» (там же, 501).

Засуджується в афоризмах біблійного походження і зрада Іуди, зокрема: *юдине (іудине) плем'я (поріддя, коріння і т. ін.), Юдині (Іудині) срібняки (срібники), тридцять срібників (срібляників)*, напр.: «Ніхто не жде святого чуда І порятунку теж не жде. Конверт заклеює Іуда, підписує: НКВД...» (М. Руденко), «І все одно *іудиному корінню* недовго звиватися» (М. Стельмах), «— І що з цього матимеш? — спитав Григорій з натяком на *тридцять срібників*» (В. Шевчук).

Усталилися в українській мові з низкою різних лексичних значень такі антонімічні біблійні поняття, як «рай» і «пекло»:

Рай — «1) за релігійними уявленнями — місце, де блаженствують праведники після смерті. За біблійною легендою — сад, у якому жили перші люди Адам і Єва до гріхопадіння; 2) красива, благодатна місцевість. Чудове, спокійне, щасливе життя. Насолода, блаженство, щастя; 3) лагідне, ніжне звертання до близької, дорогої людини»⁹.

Пекло — «1) за релігійними уявленнями — місце під землею, куди потрапляють душі померлих грішників для вічних мук; 2) нестерпні, жакливі умови, обставини. Спека, жара. Безладдя, гамір, крик і т. ін.; 3) дуже небезпечне місце; 4) тяжкий душевний стан, моральні муки»¹⁰.

Популярність цих понять засвідчує наявність багатьох прислів'їв та приказок, зокрема:

Лізи (забігати, спішити і т. ін.) поперед батька в пекло — «1. Випереджати інших у чому-небудь; вириватися, вискакувати наперед. Сердито запитав її: — Чого *поперед батька лізеш у пекло*? (М. Стельмах). 2. Не розібравшись у чомусь, діяти необережно, зопалу, необачно. Не треба *поперед батька в пекло лізти*. Почекаємо, побачимо, що і як (З. Тулуб)» (СФУМ, 345).

Вихоплюватися поперед батька (з чим) — «Виявляти нетерплячість у розмові, перебивати, не дослуховувати до кінця співрозмовника. — Це той — у шкіряному кашкеті? — А хоч би й у шкіряному? Не *поспішай поперед батька в пекло* — познайомишся, то й узнаєш (Ю. Збанацький)» (СФУМ, 345).

Мов (як, ніби і т. ін.) Марко (рідше Сивко) у пеклі (по пеклу) — «Ірон. Невпинно, безугавно, без потреби і т. ін. Вона вставала, будила наймишок та наймитів і товклася в пекарні, як *Марко по пеклі* (І. Нечуй-Левицький)» (СФУМ, 368).

Вогнем (полум'ям, пеклом і т. ін.) дихати — «Дуже сердитися, гніватися, виявляти недоброчливість до когось. Як бачу, що хтось до мене з щирим сер-

⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь, 2005. — С. 1199.

¹⁰ Там же. — С. 897.

цем, так я до його [нього]; ну, вже коли я бачу, що *злом дихає*, так і я не кохати-му... (В. Винниченко). Бути дуже розлюченим, роздратованим і т. ін. *Бісом дише* Агамемноненко Галес і бистрим бігом все колише, неначе в гніві сам Зевес (І. Котляревський)» (СФУМ, 200).

Спровадити до пекла — «Заподіяти кому-небудь смерть. Ой коби [якби] я була знала, яка моя свекра [свекруха], Я би її *спровадила* відтепер до пекла (Коломийки)» (СФУМ, 685).

У [*саме*] *пекло лізти (полізти)* — «1. Намагатися бути там, де найважче, де найбільша небезпека; ризикувати життям. 2. Заради кого-, чого-небудь бути готовим на будь-які випробування; робити неможливе. Я так вас люблю, що, як скажете ви, Я в *пекло полізу* без слова (В. Самійленко)» (СФУМ, 347).

Вислови біблійного походження з поняттям «рай» протилежні за значенням до висловів з поняттям «пекло», напр.: як (*мов, ніби* і т. ін.) у *раю*; вживаються з дієсловом *жити* і под. у значеннях: «1. Безтурботно, спокійно, добре. Ховрах.. допитусь куму. А та йому: ..Наставили мене суддею до курей, Я їх кохала, як дітей; ..Всі добрість бачили мою, Бо всі жили *мов у раю* (Л. Глібов). 2. У злагоді. Живуть [хто щиро любить] як у *раю*: не тільки сварки і лайки межи ними нема, та й думки противної одно проти другого не зна (Г. Квітка-Основ'яненко)» (СФУМ, 594).

У переносному значенні як синонім до слів *рай, райське життя* вживається *Едем (сади Едему)*, напр.: «Вечірнє сонце, дякую за день! Вечірнє сонце, дякую за втому. За тих лісів просвітлений *Едем* і за волошку в житі золотому» (Л. Костенко).

Чимало усталено в мовленні фразеологізмів, похідних за значенням, які містять поняття «хрест», що пов'язано з розп'яттям Ісуса Христа, напр.: як з *хреста знятий; нести свій хрест; тяжкий хрест; хрест нести* тощо.

Вислів як (*мов, ніби* і т. ін.) з *хреста знятий* має значення «Дуже блідий, змучений, із хворобливим виглядом. Тільки я в хату — суне Карпо до нас, а сам схуд, зчорнів, як з *хреста знятий* (М. Коцюбинський); хто-небудь дуже переживає, переляканий чим-небудь. Походив він [інспектор] так важно по школі, посидів на уроках. А ми, мов мишенята, — нічичирк. Учителі наші, *мов з хреста зняті* — авторитет (Ю. Збанацький)» (СФУМ, 271).

Нести свій (важкий, тяжкий) хрест — «Терпляче зносити труднощі, все, що судилось і стало неминучим у чиемусь житті; виконувати свій обов'язок до кінця» (СФУМ, 433); «Як добре те, що смерті не боюсь я і не питаю, чи *тяжкий мій хрест..*» (В. Стус).

Особливої популярності набув біблійний фразеологізм *блудний син*, що передає значення «той, хто повертається після довгої відсутності з каяттям, визнаючи свою провину». Спостерігаються також поетичні авторські варіанти, наприклад: «Поклонюся я низько жита: “Ви простіть мене, *блудного сина*, що вас проміняв, прогадав на сирени, на брук, на машини..» (А. Фальківський); «Звідти почалась наша віра, наша мудрість і мораль. Хоч би як ми збивались на стежки *блудного сина, здичавілого сина* — над нами століттями височів ідеал, і в найтемнішу ніч усе ж світився німб святости, і висока дорога кликала, і ласкава рука прощала» (Є. Сверстюк).

Характерна особливість української лінгвокультури — наявність значної кількості афоризмів з поняттям «Бог», що вживаються в різних комунікативних ситуаціях з метою вираження вітання, побажання, прощання, прохання, здивування, запевнення, розгубленості, невдоволення тощо. Розглянемо деякі з них:

Боже помози (помагай) — «Уживається як побажання успіхів у роботі або в якійсь справі. Жінки ... здалеку гукають Яреськам: — *Боже помози!* (О. Гончар)» (СФУМ, 540).

Дай Боже (Бог, Господи) — «1. Уживається для вираження побажання ко-муні-небудь чогось доброго. — Прощай, друже! *Дай Господи*, щоб мали силу чесно й сміливо сповнити свій довг [обов'язок].. — *Дай Боже!* (М. Коцюбинський). 2. Уживається для вираження схвальної оцінки кого-, чого-небудь щодо розміру, кількості, якості, ступеня вияву і т. ін. — Що ж? Ви жених такий, що *подай Господи!* (О. Маковей)» (СФУМ, 186).

Поздоров Боже — «Заст. 1 (кого). Уживається для вираження побажання здоров'я, благополуччя, добра. — Та як ваша рука, *поздоров Боже*, Олексію Івановичу, то й з тисячами вправиться! — казали панки (Панас Мирний). 2 (кого, кому). Уживається для вираження подяки з побажанням усього доброго. Я тепер (*поздоров Боже вас*) хоч і багатий на папір, а все-таки на клаптику пишу, бо сказано пустиня, де я візьму, як потрачу (Т. Шевченко). 3 (з кого). Уживається як відповідь на вітання. [Зарудний:] Здрастуйте, діду. [Ярослав:] Поздоров вас Боже... (Ю. Мокрієв)» (СФУМ, 531).

Дякувати Богові (Богу, Господові, Господеві) — «Уживається для вираження заспокоєння, морального полегшення у зв'язку з чим-небудь. — Годі побиватись, дочко, — каже старий свекор, — *дякувати Господові*, втихла [дитина] (Марко Вовчок)» (СФУМ, 232).

Децю ширший за семантичним значенням синонімічний вислів *хвалити Бога*, що вживається для вираження: «1. Задоволення, заспокоєння, морального полегшення у зв'язку з чим-небудь. Він поволі обводив поглядом і говорив їй тільки одно: — *Хвалити Бога*, презимуємо. Держіться, діти, плуга! (М. Стельмах); 2. Добре, гаразд. — А-а-а, чумаченько.., — мертво проскрипів Гарматій. — Як ся маєш? — *Хвалити Бога* (М. Стельмах)» (СФУМ, 742).

Убий (побий) мене Бог — «Уживається для вираження запевнення, заприсягання у правдивості висловленого. — Ти хоч би нашого не крав, а то щоб він ягід приніс. — Чого ти? Їй-богу, принесу! *Бог мене вбий*, коли не принесу! (Панас Мирний)» (СФУМ, 731).

Скажи (скажіть) на милість [Божу (Бога)] — «Уживається для вираження подиву, незадоволення, розгубленості, сумніву і т. ін. — Слухай, Деміде, ти знаєш, що я думаю? — Знаю. — Як Знаєш? — здивувався Бульба? — Ти хочеш погуляти з запорожцями. — Ну, *скажи на милість*. Як це ти дізнався? (О. Довженко)» (СФУМ, 652).

Заклинати Богом (усім святим на світі) — «Пристрасно переконувати, уклінно просити, благати. — Отаке моє щастя, Христе! *Заклинаю усім святим на світі*: будеш іти заміж — не йди за крамаря, не йди за городянина (Панас Мирний)» (СФУМ, 245).

Гнівити Бога (Господа) — «Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь. — *Не гніви*, Григорію, *Господа*, — почувся знову батюшчин голос. — Молися краще й уповай на милість його (В. Шевчук)» (СФУМ, 150).

Гріх Бога гнівити — передає значення «Нема підстав, не варто марно нарікати на щось, бути незадоволеним чимсь. — Тобі, Мар'яно, *гріх і Бога гнівити*. Хіба ти нещаслива? (С. Васильченко)» (СФУМ, 171).

З Богом, Парасю — «Уживається як побажання: можеш іти. Не хочеш — я тебе не тримаю, з *Богом, Парасю*. І сама потім прийдеш з плачем (П. Козланюк)» (СФУМ, 34).

Йди [собі] з Богом — «Форма прощання з побажанням благополуччя, успіху, щастя і т. ін. — Ну, то *йдіть собі з Богом...* — Ходім, — торкнув Соцький Семена, відчиняючи двері» (М. Коцюбинський). Уживається для вираження побажання позбавитися чийсь присутності: [Храпко (до молодиці):] Ну, ото розшукуй його [чоловіка] та й прав з його [нього]. А до мене чого ти прийшла? Що я тобі допоможу? У мене свої діти... *Йди собі з Богом!* (Панас Мирний)» (СФУМ, 275).

Чимало фразеологізмів з поняттям «Бог» уживається на позначення застереження від чогось, уникнення неприємностей тощо, наприклад:

Бог (Господь) милував (помилував) — «Кому-небудь пощастило уникнути чогось неприємного, небажаного; все обійшлося. — А ви вже були поранені? — спитала Варвара. — Ні, *Бог милував* (Л. Первомайський)» (СФУМ, 34).

Не дай Боже (Бог, Господи, Мати Божа) — «Уживається для вираження бажання уникнути чого-небудь небажаного, застерегти від чогось. *Не дай Боже* вмирати під тинном (Укр. присл.)» (СФУМ, 186).

Не доведи (не приведи) Господи (Боже, Бог, Господь) — «Уживається для вираження небажання чогось, застереження від чогось або жалю з приводу чого-небудь. *Не доведи Боже*, коли б усі були такі, як отой Грицько: поїли б, здається, одне одного (Панас Мирний)» (СФУМ, 211).

Крий Боже (Господи, Мати Божа, Матір Божа й ін.) — «Уживається для вираження застереження від чого-небудь лихого, поганого, небажаного. Замфір сидів і думав.. про жінку слабу, про діток дрібних, що, *крий Боже*, посиротіють ще... (М. Коцюбинський)» (СФУМ, 313). Усталений вислів *Мати Божа (милостива)* використовується «для вираження позитивних або негативних емоцій: радості, здивування, захоплення, переляку і т. ін. Вона була здалека взята, і така-то вже хороша, чорноброва, а горда та пишна — *Мати Божа!* (Марко Вовчок); Ой, *Мати Божа!* І розказувати боязно! (Марко Вовчок)» (СФУМ, 370).

Хай (нехай) Мати Божа милує (прощає, боронить, помилує і т. ін.) — «Уживається для вираження побажання кому-небудь добра, безпеки, благополуччя і т. ін.; щоб було все добре. Мати обняла дітей, надівши їм невеличкі образки на шию. — *Хай боронить вас... Мати Божа...* Не забувайте, синки (О. Довженко)» (СФУМ, 370).

Звертання до Бога у фразеологізмах передає різні семантичні відтінки — від прохання про щось до насміхання з когось, чогось, наприклад:

Дай (давай) Боже ноги передає значення «необхідність раптової втечі звідкись. Описля треба було роззброїти всіх коридорних, вивести в'язнів на подвір'я, відчинити двері з тюрми і... *дай Бог ноги* (Ю. Збанацький)» (СФУМ, 186).

Дай Боже (Бог) пам'ять — «Уживається для вираження бажання, зусилля пригадати що-небудь. — Вона [Наташка] нагадує щось мені знайоме, — знову почав Проценко. — Я десь на неї схожу бачив. — О-о, *дай Боже пам'ять* (Панас Мирний)» (СФУМ, 186).

Брати (взяти) на Бога. Афоризм має кілька значень: 1. «Кепкувати, глузувати, насміхатися з кого-небудь. Христя ніяк не могла второпати — жартують із нею, *беруть на Бога* чи правду кажуть? (Є. Гуцало). 2. Обманюючи, хитруючи, діючи нечесно, домагатися чого-небудь. — Ти мене одурити хочеш, *на Бога взяти* (В. Собко). 3. Залякувати когось, загрожувати кому-небудь. — Зрозуміло... Зараз я заїду до Рудого і *взьму* його трохи *на Бога*. Єсть підстава? Єсть... Народне добро... Злочинне недбальство... (С. Добровольський)» (СФУМ, 41).

Наявність у людини таких якостей, як милосердя, доброта, совість, справедливість, засвідчують афоризми з поняттям «Бог» на зразок *«мати Бога за пазухою (в серці, животі, душі і т. ін.)*. — Людина ти чи не людина? *Бога за пазухою маєш?!* (В. Дрозд)» (СФУМ, 372).

Антонімічними за значенням, а саме «діяти безсовісно, безсоромно або жорстоко, не дотримуючись моральних приписів, норм», є такі фразеологізми, як *не боятися (не побоятися) Бога (гріха)*; *не мати Бога в душі (в серці, в животі)*; *не мати Бога в животі, а царя в голові* тощо.

Отже, активне вживання біблійних афоризмів в українській лінгвокультурі свідчить про транслювання художнім текстом національної мовленнєвої картини світу, головним підґрунтям якої є світоглядна духовна парадигма. У художньому контексті біблійні афоризми формують естетичну думку читача, у конкретно-чуттєвій формі відображають у свідомості людини явища об'єктивної дійсності. Використання висловів біблійного походження в різних комунікативних практиках зумовлене екстралінгвальними факторами, а саме релігійно-історичними, соціальними, культурологічними тощо.

T. A. IVASYSHYNA

SEMANTIC AND COGNITIVE POTENTIAL OF BIBLICAL APHORISMS IN THE CONTEXT OF FICTIONAL DISCOURSE

The paper focuses on analyzing biblical aphorisms as an integral part of fictional discourse. Particular attention is drawn to semantic and cognitive parameters of biblical aphorisms as well as phrasemes with key biblical concepts that demonstrate value-oriented characteristics of Ukrainian linguistic worldview.

Key words: biblical aphorisms, biblical expressions, fictional discourse, linguistic culture.

ХРОНІКА

20–21 квітня 2017 р. в Інституті литовської мови у Вільнюсі відбулася міжнародна наукова конференція «Балтійські й слов'янські мови та діалекти в просторі Центральної Європи», присвячена 85-річчю проф. Анатолія Павловича Непокупного (1932–2006). Під час конференції відбулися три засідання, науковці з п'яти країн: Литви, Латвії, України, Росії та Чехії прочитали 23 доповіді.

Доповіді, виголошені під час конференції, можна поділити на три блоки: 1) доповіді, присвячені науковому доробку А. П. Непокупного; 2) теми, дотичні до досліджень А. П. Непокупного; 3) доповіді про дослідження, в яких застосовується синхронний метод і вивчається різна проблематика сучасних балтійських і слов'янських мов.

У доповіді Г. Блажене «Анатолій Непокупний і дослідження пруської антропонімії» подано огляд досліджень ученого в цій галузі, порушених ним проблем та шляхів їх розв'язання. Це дуже цікава ревізія деяких тверджень А. П. Непокупного із залученням відкритих нових даних, що були недосяжні під час проведення ним досліджень (70–80-і роки минулого століття).

У доповіді «Анатолій Непокупний — дослідник, популяризатор балто-слов'янських мовних зв'язків, мультикультурна особистість» Б. Стунджа проаналізував науковий доробок А. П. Непокупного, визначаючи його основні методи досліджень і досягнення: застосування методів ареальної лінгвістики для балто-слов'янських студій, вивчення семантики та її можливостей у балто-слов'яно-германських дослідженнях і особливо в нових трактуваннях етимології слів Єльбінгського словника, які Б. Стунджа вважає вдалим і такими, що заслуговують на увагу.

Доповідь І. Янсоне (Рига) «Анатолій Павлович Непокупний і Латвія» була присвячена контактам А. П. Непокупного з Латвією, які тривали протягом 40 років. Подано огляд періодів співпраці вченого з латвійськими колегами: міжінститутський проект «Мовні зв'язки народів ареалу Балтійського моря і прилеглих територій» (середина 60-х — початок 80-х), проект «Ризька адреса Лесі Українки» (90-і роки ХХ ст.); діяльність, пов'язана з обранням А. П. Непокупного іноземним членом Латвійської академії наук (початок ХХІ ст.).

Особливо зацікавила учасників конференції доповідь Н. Морозової «А. П. Непокупний і вивчення старообрядницьких го-

ворів Литви». Як відомо, наприкінці 50-х рр. А. П. Непокупний побував у старообрядницькому селі Федоришки (лит. Kvedariškis) Біржайського району Литви, де він збирав матеріал для вивчення особливостей острівної російської говірки в іншомовному (литовському) оточенні. Унаслідок цих спостережень науковець (тоді ще аспірант Київського університету) змінив напрям своїх досліджень (зі славістики на балтистику) і тему кандидатської дисертації, яка й була успішно захищена 1965 р. у Вільнюсі. Доповідка поділилася враженнями з експедиції тими самими місцями вже наприкінці ХХ ст. Цікаво, що членам експедиції вдалося зустрітися з людьми, які пам'ятали ще молодого аспіранта А. П. Непокупного під час його відвідин села у 1957–1958 рр.

В. Блажек (Брно) у доповіді «Спроба етимологічного аналізу Птолемеєвої гідронімії східних балтів» намагався пов'язати подані Птолемеєм гідроніми *Chrónos, Rou̯don / Rou̯bon, Touroúntos, Che(r)sínos* з балтійськими назвами конкретних річок.

У доповіді А. Стафецької (Рига) «Латгальські прізвища: відображення балто-слов'янських мовних контактів» проаналізовано корпус латгальських прізвищ з погляду їхнього походження.

К. Гаршва у доповіді «Литовські імена між Кревом і Обольцями» проаналізував контакти балтійської і слов'янської антропонімії в Мінській і Вітебській областях, у деяких парафіях яких проживали литовці, що їх литовські князі 1387 р. похрестили разом з іншими литовськими парафіями. Ці питання починав досліджувати ще А. П. Непокупний. У доповіді було проаналізовано антропоніми та ойконіми литовського (балтійського) походження.

У доповіді С. Мизникова (Санкт-Петербург) «Балтизми в Псковсько-Новгородському регіоні» висвітлено деякі аспекти фіксації лексики балтійського походження у псковських і новгородських говорах. Матеріал було зібрано під час діалектологічних експедицій у досліджуваному регіоні, а також з діалектних словників.

У доповіді О. Лухтана і О. Полякова «Балти і слов'яни в контексті прабатьківщини індоєвропейців» подано широкий огляд різних думок стосовно розташування індоєвропейської прабатьківщини. Нині існує близько дванадцяти гіпотез щодо локалізації прабатьківщини індоєвропейців, які часто суперечать одна одній. У доповіді на підставі даних археології та мовознавства критично проаналізовано різні гіпотези місцезна-

ходження прабатьківщини індоєвропейців і наведено аргументи на підтвердження обґрунтованості курганської гіпотези М. Гімбутас.

У доповіді А. Тараненко (Київ) «Похідні слова від назв тварин у балтійських і слов'янських мовах: особливості номінації» робиться спроба встановити семантичну домінанту, що зумовлює напрям процесу вторинної номінації від зоонімів у балтійських і слов'янських мовах. З цією метою було обрано назву вовка як однієї з найважливіших тварин і в повсякденному житті, і в міфології у балтійських і слов'янських культурах та проаналізовано похідні слова від цієї назви і їхню семантику.

У доповіді «Запозичені слова — одне з джерел позначення відтінків кольору в латиській мові» А. Розе (Рига) проаналізовано латиські назви кольорів нелатиського походження з погляду мови-джерела та історії виникнення кожного конкретного слова в латиській мові.

У третьому блоці проблематики доповідей слід насамперед відзначити виступ В. Чемеса (Київ) «Українська мова: розвиток vs функціонування», присвячений аналізу сучасного стану української мови в категоріях *розвиток — функціонування*, що знаходять своє відображення в ряді похідних дихотомій: *deskriptivnist' — preskriptivnist'*, *evolucijnist' — revoliucijnist'*, *rozvitok movi — rozvitok movnoji osobistosti* тощо. Характеризується етномовна стратифікація сучасного українського суспільства в територіальному і соціальному аспектах, мовна ситуація в Україні в категоріях особистісних параметрів: *derzhavne Я — etnichne Я — movne Я*.

Доповідь І. Корольова (Київ) «Модус ввічливості кооперативної комунікативної поведінки українців, росіян, литовців і американців: авто- та гетеростереотипи» присвячено мовним і паралінгвістичним репрезентантам модусу ввічливості національної кооперативної поведінки українців, росіян, литовців і американців, що мають універсальний характер і виявляють ідіоетнічну специфіку в різних дискурсивних практиках. Зокрема, було представлено результати психолінгвістичного експерименту, що відбивають колективні й індивідуальні авто- та гетеростереотипи про ступінь ввічливості в культурах названих етносів.

Д. Мікуленене у доповіді «Періодизація литовської діалектології» представила кілька періодів дослідження литовських діалектів: 1) етнографічну та молодогораматичну діалектологію (сер. XIX ст. — поч. XX ст.); 2) прегеолінгвістичну діалектологію; 3) геолінгвістичну діалектологію (поч. XX ст. — сер. XX ст.) та 4) неогелінгвістичну діалектологію (поч. XXI ст.). У доповіді докладно представлено кожний період із зазначенням основних принципів його дослідження та чільних представників — діалектологів.

Проблемам литовської діалектології були присвячені доповіді молодих литовських науковців В. Кардяліса «Типологія діалектів литовської мови: фонологічний аспект», А. Ляскаускайте «Куди і як ідуть литовські говірки Польщі?», Й. Урбанавічене «Дифтонгізація балтійських *ā, *ē в мові середнього й молодшого поколінь східних аустайтійців-вільнюсців», Л. Гержотайте «Межі поширення сейнської говірки на поч. XXI ст.». Доповідь Д. Сінкявічуте «Тенденції розвитку антропонімікону. Щодо литовських двохосновних імен з основою *vud-*» присвячена сучасним ономастичним студіям. Д. Кардяліте-Гринявічене у доповіді «Метафорична концептуалізація ГОЛОВИ в литовській, латиській і польській мовах» звернулася до теорії когнітивної семантики. Доповідь Ю. Паєдене — «Дискурс литовського правопису: варіанти позначення адресата, що визначається партиципним займенником» та Л. Вайчуліте-Сяменене — «Реципрокні маркери в монадних конструкціях» присвячені проблемам сучасної литовської мови. Д. Швейкаускене («Ювілей книги Мартинаса Мажвідаса і його відголоски в слов'янських країнах») нагадав про події 1997 р., коли широко відзначався ювілей першої литовської книжки і до цих подій активно долучився А. П. Непокупний. У доповіді йшлося не тільки про участь А. П. Непокупного в урочистостях в Україні та Литві, а й про події, які передували появі оригіналу названої книжки в Литві, та про відголоски ювілею вченого в інших слов'янських країнах, зокрема в Чехії та Хорватії.

А. ТАРАНЕНКО